

Христо АНДОНОВ-ПОЛЈАНСКИ

ВЕЛИКА БРИТАНИЈА И МАКЕДОНИЈА

Културно-историски поглед

НА

АНА ПЕНИНГТОН

МАКЕДОНИЈА ја зазема средишната положба на Балканскиот Полуостров. Таа нејзина поволна географска и геополитчка определеност влијае осетно многу врз нејзиниот историски развоток и врз нејзиното специфично место во овој дел на светот. Наоѓајќи се на оваа крстосница, каде што се преплетуваше фокусот на повеќе светски цивилизации од Исток и Запад, од жариштата на Подунавјето со Егејот, Медитеранот и Левантот. Македонија во текот на столетијата претставуваше своевиден интерес за запознавање и проучување и за стекнување на одредени сфери на влијанија. Во арената на тие Сцили и Харибди Македонија успеаше низ автохтоните токови на своето настојчиво историско егзистирање да го сочува својот идентитет со своето вековитно настојување да се искачи кон piedесталот на слободата.

Овие своевидни особености на Македонија го предизвикаа и исклучителното влмание на Велика Британија. Тој нејзин интерес во текот на вековите забележително беше поврзан со нејзиниот севкупен однос кон Исток, Блискиот Истокот и кон Балканот. Во склопот и во објектот на тој интерес вклопени се повеќе разновидности, кои потекнале од димензијата и динамиката на релациите во текот на различни историски периоди. Во нив се изразиле повеќе карактеристични одлики и посебности. Меѓу нив политичкиот интерес на Британија за ова подрачје заземал секогаш виден израз. Меѓутоа, во тој интересен проблем на релациите виден простор заземаат и односите на културен план, како и сферите на општествено-политичкото и општествено-економското однесување.

Повеќе разновидни аспекти се карактеристични во историјата на ова прашање и на овој проблем. Поради тоа компаративното проучување неопходно ја изискува потребата да се испитаат корените и историската заднина на суштинските односи. За таа цел во опсегот на нашите проучувања акцентот го дадовме на најзначајното и на најсо-

држајното во тие односи. Всушност, односот на Велика Британија кон Македонија претставувал само еден, мал содржан дел од нејзиниот предизвик кон светот.

I.

ТЕКОТ И ДИМЕНЗИЈАТА на односот на Велика Британија кон Македонија е стриктно поврзана и е зависна од нејзиниот специфичен развиток во текот на вековите. Оттука и почетокот на најраниот интерес и на првите допири треба да ги бараме длабоко во средниот век. Според досегашните познавања може да се утврдат обопштени спомнувања за Македонија и тие се ограничуваат на хијеронимски забележувања. Првото спомнување, врзано со Македонија, го наоѓаме во една хроника од 725 (?) година (*Macedoniamque—Macedoniam—Chronicon—de Sex Hujus Saeculi Aetatibus*).¹ Поодредни показатели наоѓаме во хрониката на Ненио од раниот IX век (*Eulogium Britanniae sive Historia Britonum*) со нагласување дека: „*Macedonia, provincia Europae*“.² Овие први спомнувања на македонското име секако се врзуваат со античката македонска држава, но, можно е нивниот корен да го бараме дека е дојден и преку Библијата, за чишто превод на англиски се правени напори од средината на VII до X век (околу 650, 735, 825, 890—900, 1000). Предвид се има мисијата на Св. Павле кај Солуѓаните, воопшто во Македонија.³ Но, најконкретно, сепак, тоа именување го наоѓаме во целосниот автентичен превод на Библијата од XIV век⁴.

Бележењето на македонското име во британските хроники го наоѓаме и во следните векови. Така Брукардус, (*Brucardus*), каноник од XI век, ги употребува забележките на Радулфис (*Radulfi de Diceto, Decani Lundoniensis*), за да истакне дека: „... In Ilirico sunt provinciae numero XVIII — Macedonia“⁴.

Освен приведените хроничарски забележувања возможно е да се констатираат и првите допири на Британците со Македонија. Најпрвин, тие биле поврзани со преминувањето на британски дружини низ Македонија за служба во Византија како нџемничка војска, за што посебно пишуваше В. Г. Василевскиј, Доде са, А. А. Василев нив ги опре-

¹ Petrie Henry Sharpe J., *Monumenta Historica Britannica or Materials for the History of Britain*. Vol. I. (Extending to the Norman Conquest). London 1848, 58A2, 95B.

² *Ibidem*, 58A.

³ G. S. Davies, *St. Paul in Greece*. London, S. a., 106—130; L. Duchesne, *Early History of the Christian Church*. London 1909—1924 (Vol. I. *St. Paul's Mission to Macedonia*, 20—21; G. M. Trevelyan, *A Shortened History of England*. London 1959, 11; W. Dickson, *Thessalonica*. — *A Dictionary of the Bible*. Edinburgh 1902, IV, 449—750; R. G. H., *Bible-Cassell' Encyclopaedia of Literature*. (Ed. S. H. Steinberg). Vol. I. London 1953, 51; *Bible-Translations of*. — W. M. Me, *English*. — *Encyclopaedia Britannica*. Vol. 3. Chicago—London, etc. 1973, 583—584; X. Андонов-Полјански, *Британска библиографија за Македонија*. Скопје 1966, 32—33.

⁴ W. Stubbs, (Ed.), *Radulfi de Diceto Decani Lundoniensis Opera Historica. The Historical Works of Master Ralph de Diceto Dean of London*. Vol. I. London 1876, 7.

дели како англо-саксонска имиграција во Византија во XI век,⁵ кога Македонија се наоѓала во нејзин состав. Но, поконкретно нивното навлегување го бележиме со норманските завладувања, во кои учествувале и Британици. Норманите, меѓу кои имало и наемни британски војници, а ги водел Роберт Гвискард, се готвеле од јужна Италија уште во 1065 година да продрат на Балканот. Но, во јужна Македонија навлегле дури по 1082 година, кога го зазеле македонскиот град Костур.⁶ Норманското ширење продолжило и во 1083 година, кога го зазеле Охрид и други македонски градови.⁷

Вториот бран на овој навлегување е поврзан со крстоносните војни, на коишто агресивни напади и Македонија станува опитна арена. Во овие походи учествувале и Британци и тоа уште за време на Првиот крстоносен поход, кој почнал во 1096 година. Вродостојни податоци за нивно преминување во Македонија наоѓаме во патописот на Хаклуигус Постумус (Hakluytus Posthumus), во кој за 1097 година забележал дека „... and came the next day to Thessalonica: and travelling thorow Macedonia. . .“⁸

Македонија станува арена на борби, на плачкања и во време на III крстоносен поход (1189—1192). Во овој поход учествувал и англискиот крал Ричард Лавово срце (Richard Lion Hearted 1189—1199). За ова конкретен податок наоѓаме во хрониката и во спомените на овој англиски владетел (*Itinerarium peregrinorum et gesta Regis Ricardi*). Овдека наидуваме на соопштенија со именување на — *Macedones* и *Macedonia*.⁹

Од сва време, односно XII век, наидуваме на интересни податоци на обид за преминувања на група богомили и на Богомилското учење на британските острови. За ова говори В. Нојбургенсис (*W. Neuburgensis*), современ британски автор.¹⁰ Ако се земе предвид фактот дека богомилството, како интересно социјално учење се појавува и се раширува во голем опсег во Македонија, тогаш овој податок има посебна вредност. Исто така, според еден византински извор од среди-

⁵ В. Г. Васильевски, Варяго — русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII вв., Труды I (1908), 176; A. A. Vasilev, The Opening Stages of the Anglo-Saxon Immigration to Byzantium in the Eleventh Century.-*Annales de l'Inst. Kondakov* 9 (1937), 39; Г. Острогорски, Историја Византије. Београд 1959, 315.

⁶ Г. Острогорски, *Op. cit.*, 337; 342—343; Историја на македонскиот народ. Т. II. Скопје 1969, 171; Грчки извори за Българската историја. VII. Софија 1968, 24, 64, 203, 206.

⁷ Историја на македонскиот народ I, 171.

⁸ S. Purchas, *Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes Contaying a History of the World in Sea Voyages and Land Travells by English Men and Other*. Glasgow 1905—1907, Vol. VII, 455.

⁹ W. Stubbs, *Chronicles and Memorials of the Reign of Richard I*. Vol. I. *Itinerarium peregrinorum et gesta Regis Ricardi*. London 1864, 45.

¹⁰ Б. Примов, Бугрите. Книга за поп Богомил и неговите последователи. Софија. 1970, 263 (*Willelmi Neuburgensis, Historia Anglicana*. — *MGN XXVII*, 231). (Соопштение на Бранко Панов).

ната на XII век, се дознава дека на панаѓурот во Солун доаѓале и Келти, од краиштата близу Океанот.^{10a}

Британскиот интерес кон Македонија го регистрараме и во следните векови. Во XIV век стојносни податоци наоѓаме во хрониките и во другите публикации. Најпрвин би сакале да спомнеме дека во целосниот превод на Библијата од Џон Виклиф (John Wycliffe) од 1382 година наоѓаме именување за Македонија со: *Macedon* (*Tessall. Sermons IV*).¹¹ Некои автори спомнувањето за Македонија го сметаат за најрано употребено во Британија.¹² Меѓутоа, наведеното јасно потврдува за неприемливоста на таквото тврдење, бидејќи ова спомнување го среќаваме во хроники и порано од споменатата година. Така, во една хроника од 1366 година (*Eulogium (Historiarum sive Temporis. Chronicon ab orbe condito usque ad Annum Domini M. CCC LXVI)*) се прави воопштен опис на Македонија (*De Macedonia*).¹³ Додека во хрониката на Ранулфи Хигден од истиот век се изложуваат повеќе разновидности во именувањата поврзани со Македонија (*Macedonia, Macedonics, Macedony inhabitate*). Интересно е да се истакне дека под: *Macedones*, наоѓаме објаснување со: „men of Macedonia.“¹⁴

II.

ИНТЕРЕСОТ на Велика Британија и на Британците кон Македонија добива поразвиени и посодржајни форми во време по заземањето на Македонија од страна на Османлиите, од крајот на XIV век. Овој интерес и внимание постепено се движи кон запознавање со новонастанатата ситуација на целиот Балкански Полуостров, а потоа и конкретно за состојбата во Македонија.

Побројни и поважни податоци за британскиот интерес за земјите, меѓу кои и за Македонија, потчинети од Османлиите, наоѓаме во XVI век. Особено нив ги наоѓаме во писмата и во официјалните хартии на тогашните британски владетели и првенци. Овие податоци само ја спомнуваат Македонија и изнесуваат воопштени осврти за нејзината тогашна состојба. Нив ги наоѓаме во писмата и хартиите на Ричард III и Хенрик VII од 1507 година (— *Macedonia*);¹⁵ на Хенрик VIII од

^{10a} Подбрани извори за историјата на Византија. (Ред. Д. Ангелов). Софија 1956, 145—146 (A. Elissen, *Analekten der mittel-und neugriechischen Literatur*. Bd. IV. Leipzig 1860, 98—100). (Соопштение на Б. Панов).

¹¹ R. G. H., *Bible*. — Cassell's *Encyclopaedia of Literature*, vol. I, 51.

¹² *Macedon. Macedonia*. — A. H. J. Murray (Ed.), *A New English Dictionary on Historical Principles*. Vol. VI/II (1968), 5.

¹³ F. S. Haydon (Ed.), *Eulogium (Historiarum sive Temporis). Chronicon ab orbe condito usque ad Annum Domini M. CCC LXVI A Monacho Quodam Malmesbusiensis Exaratum*. Vol. II. London 1860, 64—65 (*Liber Quartus-Cap. LXX. De Macedonia*).

¹⁴ Ch. Babington (Ed.), *Polychronicon Ranulphi Higden Monachi Cestrensis*. London 1865, 1869, 1871, 1872, vol. 4 (Index); vol. I, 87; vol. IV, 114—115.

¹⁵ J. Gairdner, *Letters and Papers illustrative of the Reigns of Richard III. and Henry VII*. London 1863, 172.

1515—1547 година (— Macedonia);¹⁶ на Едвард VI од 1547—1553 година (— Macedonia),¹⁷ и на Мери, кралицата на Шкотите од 1568 година (— Macedonia).¹⁸

Од овие официјални хартии би издвоиле неколку кои претставуваат посебен интерес. Во еден документ од 1517 година се говори за акциите на европските држави да организираат експедиција против Турците, кои покрај другите ја зазеле и Македонија (— Macedonia).¹⁹ Во документацијата од 1518 година натаму се говори за конкретното заземање на Македонија од Турците („que olim Macedonia“),²⁰ а внесени се и подробности за заземање на одделни македонски градови (Salonica, Scopia).²¹

Османските завладувања се повеќе станувале предмет на внимание на официјалните британски државни фактори, како и во нивните односи со останатите европски земји. Така, во кореспонденцијата помеѓу Англија и Франција од 1528 година се третираат овие завојувања, при што се зема предвид и Македонија.²² Додека во документацијата од 1537 година се констатира престојот на францускиот амбасадор во Скопје (Scopia), при што се изнесува бројноста на турските војски стационирани во тоа време во овој и во другите градови.²³ Мошне интересни податоци наоѓаме во кореспонденцијата од 1551 година во врска со подготовките на Запад за ослободување на балканските земји од Турците. Во таа акција била предвидена и Македонија. Во едно писмо од 18. VII и од 24. XI 1551 година се говори за изменување „Принц на Македонија“ (the Prince of Macedonia; il Principe de Macedonia), кој собирал луѓе за изведување на експедицијата за ослободување на Македонија.²⁴ Всушност, оваа акција зела поголеми размери во XVII век.

Во првите години по османското завладување им било се уште невозможно на Британците да ги посетуваат заземените балкански земји. Но, веќе од крајот на XVI и посебно во XVII век започнуваат да се изведуваат вакви патувања, при што била посетувана и Македонија. Податоци за ова најпрвин наоѓаме кај Џон Сандерсон (John Sanderson),

¹⁶ J. S. Brewer, (Ed.), Letters and Papers. Foreign and Domestic of the Reign of Henry VIII. Vol. II. Part I—II (1515—1518). London 1864, (Index); J. Gairdner (Ed.) Letters and Papers. Foreign and Domestic of the Reign of Henry VIII. Vol. III (1535) London 1885, 533; Vol. XIII (1538). Part I—II. London 1892—1893, 731; State Papers published under the Authority of Her Majesty's Commission. Vol. VII, London, 658, 705 706; vol. XI, 482, 489; Brewer J. S., Op. cit., 1196; State Papers., Vol. VII, 705—706.

¹⁷ W. B. Turnbull, Calendar of State Papers. Foreign Series of the Reign of Edward VI (1547—1553). London 1861, 158, 198.

¹⁸ K. W. Boyd (Ed.), Calendar of the State Papers relating to Scotland and Mary Queen of Scots, 1547—1603. Vol. IX. A. D. 1586—1588. Glasgow 1915, 135.

¹⁹ J. S. Brewer, Op. cit., 1196.

²⁰ J. Fabri, Oratio de origine, potentia, ac tyrannide Thurcorum, ad . . . Henricum Angliae et Franciae Regem, etc. ejus nominis Octavum. Dicta Londini A. D. J. F. 1528. In Fasciculus Rerum Expetendarum, etc. Anno MDXXXV, 235—239.

²¹ State Papers., vol., XI, 482, 489.

²² J. Fabri, Op. cit., CCXXXVI.

²³ State Papers., vol. VII, 705—706.

²⁴ W. Turnbull, 198.

кој го започнал своето патување во октомври 1584, а го завршил во октомври 1606 година. Во спомените за ова патување тој ја посетил и Македонија и при тоа говори за лосета на Солун (Citie Thessalonica—Salonica) како поранешно седиште на античките македонски владетели („it was the chiefe Citie of Macedonian Philip, Father of Great Alexander...“)²⁵

Од времето на XVI век во објавените публикации наоѓаме и други интересности за Македонија. Така, Робиновиот англиски превод (Robin', More's Utopia) од 1556 година, Македонија (— Macdon) е спомената како земја северно од Грција.²⁶ Освен тоа, во Ремовотс (Rhem) издание на Новиот завет (New Testament), 2 Cor. IX/2) од 1582 година, наоѓаме ис.екнување на: — Macedonian, со ознака роден или жител на Македонија.²⁷

Од овој век наоѓаме и интересен податок за изгледот на тогашната облека во Македонија. Тоа го констатираме во англискиот превод на францускиот патопис од Николај Никола (Nicholas Nicholay) од 1585 година. Во овој патопис, покрај описот на тогашната стстојба во Македонија, даден е посебен осврт за оружјето на античките Македонци (The Armes of the Macedonians) и опис на облека на жена од Македонија (A woman of Macedonia), за што е приложена литографија и е изложено питореско образложение.²⁸ Подоина, ова послужува како примерок да се илустрира историјата на облеката во XVI век.²⁹

III.

ВО XVII ВЕК интересот на Британците за запознавање со Македонија добива поразновиден вид. Имено, спсред манускриптот на Валтер Сниде (Walter Sneyd) од првите децении на овој век, се забележува и натаму интересот за обидот на македонските првенци да ја покренат Европа за ослободување од османското господство. За таа цел се приложуваат писма на: Joannes Andreas Angelus Macedoniae Princeps.³⁰ Ова се потврдува и во официјалните хартии, што се однеуваат до англиските работи, а потекнуваат од италијанските архиви. Во едно писмо од 24 април 1618 (Senato Secreta. 337. Macedonia) се подвлекува британскиот интерес за настаните во Македонија за подготовките за дигање на востание во неа и за подршката на истото од страна на западноеврпските земји. Посебно се подвлекува дека „... Macedonia

²⁵ S. Purchas, Op. cit., vol. IX. 272.

²⁶ A. H. J. Murray, Op. cit., 5.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Nicholay Nicholas, The Nauigations, Peregrinations and Voyages, mad into Turkie. London 1585, 157.

²⁹ Robinson J. Planché, A Cyclopaedia of Costume or Dictionary of Dress. Vol. II. A General History of Costume in Europe. London 1879, 215.

³⁰ Reports of the Royal Commission on Historical Manuscripts. Vol. 2. London 1872, 290 (Joannes Andreas Angelus Macedoniae Princeps).

and the Morea were expected to revolt . . . “ Исто така се нагласува актив-носта на, како се вели во документот: „The nobility of Macedonia“ околу ова востание.³¹

Во овој век се покачува бројот на посетите на Британците на Македонија, како и бројот на објавените патописи. Најпрвин, Џорџ Сандис (George Sandys) ги изнесува своите впечатоци од патот што го започнал во 1610 година, а за што објавил патопис во 1615 година. Најголем простор тој изнесува за впечатоците од посетата на Солун.³² За истово зборува во патописот од 1614 година и В. Лотгоу Скотус (W. Lotgow Scotus), кој покрај другото дава посебен опис на: Macedonia.³³ Од важност е и патописот на Едвард Бартон (Edward Barton) од 1625 година, кој патувал: „towards Albania and Macedonia.“³⁴ Особен интерес предзвикува патописот на Хенри Блуонт (Henry Blount) од 1637 (второ издание), кој ја пропатувал Македонија и при ова изнесува податоци за приликите, уредувањето и положбата во она време.³⁵

Најзначаен британски патописец од ова време бил Д-р Едвард Браун (D-r Edward Browne). Тој во 1668 и 1669 година ја посетил Турција и Македонија. Во Македонија посетил повеќе македонскк градови и за приликите во нив изнесува мошне стојносни податоци, кои претставуваат важен извор за македонската историја. Своите впечатоци од патот започнал да ги објавува одделно во 1669 година, а во 1673 година целосно. Неговиот вредносен патопис е преведен на повеќе јазици.³⁶ Освен овој драгоцен труд, д-р Е. Браун оставил ракописно наследство, кое како негова заоставштина се чува во Британската библиотека. Меѓу нив се зачувани оригинални цртежи и скици, од нив посебно внимание привлекуваат негов сопствени цртжи за знаменитостите на Скопје („ . . . Scopia in the borders of Macedonia.“)³⁷

³¹ Calendar of State Papers and Manuscripts relating to English Affairs existing in the Archives and Collections of Venice and in other libraries of Northern Italy. London, Vol. IX, 76; vol X, 73, 312; vol. XV, 201—202.

³² S. Purchas, Op. cit. vol. VIII, 174 (G. Sandys, A Relation of a Journey begun An. Dom. 1610. Foure Bookes, containing a Description of the Turkish Empire, etc. London 1615).

³³ Scotus W. Lithgow, A most delectable and true discourse of an admired and peinefull peregrination from Scotland to the most famous Kingdomes in Europe, Asia, and Africke. With the particular Descriptions of . . . Macedonia, etc. London 1614, 63b

³⁴ Th. Glovern, The Journey of Edward Barton, Esq., Her Maiesties Ambassador with the Grand Signior in Constantinople. In. „Purchas his Pilgrimes. „The Second Part. London 1625, 1355.

³⁵ Henry Blount, A Voyage into the Levant. A briefe Relation of a Journey, lately performed by Master Henry Blount, Gentleman, from England by the way of Venice, into Dalmatia, Sclavonia, Bosnah, Hungary, Macedonia, etc. London 1637², 16—19, 17—18.

³⁶ Edward Browne, A Brief Account of some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola and Friuli etc. London 1673, 44, 45, 47—48, 48.

³⁷ A Catalogue of the Manuscripts preserved in the British Museum. London 1782, vol. II (Journals of Voyages and Travels — Dr. Ed. Browne), 685; Index to the Additional Manuscripts with those of the Egerton Collection preserved in the British Museum and acquired in the year 1783—1835. London 1849 (Dr. Ed. Browne — 669 ob, 103); Index to the Sloane Manuscripts in the British Museum. London 1904; 1905, ff. 1—39, 538. — Dr. Ed. Browne); T. C., Browne Edward. — L. Stephen, Dictionary of National Biography.

Во XVIII век Лѐвантинската компанија (The Levant Company; Turkey Company), која започнала да работи од 1592 година, пројавува интерес за отворање на своја филијала во Солун за цела Македонија.³⁸ Од документацијата на оваа Компанија произлегува дека се правеле напори за отворање на ваква филијала, но се успело од 1685 година кога таа да се наоѓа под француска заштита.³⁹

Во објавените трудови во Велика Британија во XVII век посветено на Турција наоѓаме осврти и за тогашните прилики во Македонија. Први запознавање со тие прилики станува преку преведеното дело на Лазаро Соранцо (Lazaro Soranzo) во 1603 година. Во делото се опишуваат стопанските особености на Македонија.⁴⁰ Повеќе подробности и тоа за приликите во Скопје во 1689 година дава делото на Пол Рико (Paul Rycout). Тие податоци се особено значајни за историјата на овој град во време на австриското завладување.⁴¹ Во врска со ова интересно е да истакнеме дека податоци наоѓаме и во некои британски хроники од тоа време.⁴²

Во XVII век Македонија станала присутна и во одбележувањето на географските и на другите карти, кои тогаш биле објавувани во Британија. Присутноста на нејзиното име го наоѓаме во картата на Ј. Спид (J. Speed) од 1626, (под — Macedonia)⁴³. Потоа во една карта од 1680,⁴⁴ и во картата на В. Бери (W. Berry) од 1683.⁴⁵

Извесни подорбности наоѓаме и за јазичните особености на Македонија во XVII век. Тоа го наоѓаме во студијата на Едвард Брерсвуд (Edward Breewood) за истражувањата на јазичите во светот од 1614 година. Во одделот на оваа расправа осветен на ширењето на словенските јазичи се говори за положбата на Словените („Slavonians“), при што се истакнува и терминот: „The West Macedonians.“ Поврзано со ова забележување следува текст за ширење говорниот словенски јазик во западниот дел на Македонија, за да се генерализира со: „Slavonic language spoken in Macedonia.“⁴⁶

London 1886. Vol. VII. 42; Д. Стојановиќ, Милтон и Његош. Огледи о нашим културним додирима са Англезима. Београд 1940, 33—35; Ј. Андоновска, Цртежи од Скопје во заоставштината на д-р Едвард Браун. — Зборник посветен на Димче Коцо. Скопје, Археолошки музеј на Македонија. VI—VII. 1975.

³⁸ Class Catalogue of Mss. Trade. (Manuscript British Museum, Department of British Museum, 2e.14), 182; Max Epstein, The English Levant Company, London 1908 16—19, 25—39; C. A. Wood, A History of the Levant Company. Oxford 1935, 122.

³⁹ Report of the Manuscripts of the Marquess of Downshire. Preserved at East-hamstead Park. Berks. Papers of Sir Willian Trumbull. London, vol. 1, 295, 335, 343, 360; C. A. Wood, Op. cit, 122.

⁴⁰ L. Soranzo, The Ottoman of Lazaro Soranzo. London 1603, 26—27, 28.

⁴¹ P. Rycout, The History of the Turks beginning with the year 1679. London 1700 350, 351—352, 352.

⁴² X. Андонов-Полјански, Macedonica—Miscellanea. (Историско-книжевни маргиналии). — Историја XIV/1 (1978), 147.

⁴³ X. Андонов-Полјански, Македонија во карти. — Гласник IX/1 (1965), 349.

⁴⁴ Ibidem, 351.

⁴⁵ Ibid., 351.

⁴⁶ E. Breewood, Enquiries touching the diversity of languages, and religious through the cheife parts of the world. London 1614, 58—60. (S. Purchas, Op. cit. Vol. I., 256 261—262).

Во историјата за интересот на Британија кон Македонија возможно е да се говори и за аспектот на земање мотиви од нејзиното минато во англиската литература. Потребно е да се нагласи дека во она време би присутен мотивот за античкиот македонски владетел Александар Македонски. Најпрвин, таков мотив наоѓаме во Шекспировиот „Хамлет“ (1601; 1603) — Act. V. Sc. I.⁴⁷

IV.

Во XVIII ВЕК, поради индустриската револуција и засилениот стопански капиталистички развиток, се зголемува интересот на Велика Британија за Левантот, воопшто за Отоманската империја, а во тој склоп и за Македонија. Тогаш настапува нова етапа во развитокот на Источното прашање. Тоа се изразува во поголемото ангажирање на европските држави за наследството и за опстанокот на Отоманската империја. Поради тоа и започнале да се заоструваат односите помеѓу нив. Во таа констелација се поприсутен станувал и ангажманот на Британија.

Во британските официјални документи наоѓаме повеќе подробности за британскиот интерес кон настаните во Европа. Во еден документ од 16 март 1718 година се говори за целите на австро-турската војна и за австриската тенденција за навлегување кон Македонија и Албанија.⁴⁸

Во Британија се пројавил посебен интерес на плановите за наследството и опстанокот на Отоманската империја. Во врска со тоа, во 1736 година се објавува во Лондон и во Даблин шемата на Кардиналот Алберони (Cardinal Alberoni's Scheme) за редуцирање и за разделување земјите на Отоманската империја. Во оваа разделба била вклучена и Македонија (— Macedonia).⁴⁹

Но, сè уште британските иницијативи имале испитувачки карактер. Дури и конкретното политичко и стопанско запознавање се движело во рамките на Левантинската компанија. Тоа наоѓа израз и по примерот на Македонија. Настојувањето на оваа Компанија да отвори свој сопствен конзулат во Македонија се остварило дури во 1718 година, кога на 9 април отворила конзулат во Солун, со прв конзул: Кембле (Kemble).⁵⁰ Овој конзулат под прерогативите на Компанијата се наоѓал до 1825 година. Потоа преминал под Форез офис.⁵¹

Работата на овој конзулат во главно биле концентрирана кон следење на стопанското движење во Македонија и кон ускладување на

⁴⁷ Hamlet by William Shakespeare. London 1946, 152—153 (Act. V. Sc. i).

⁴⁸ Calendar of the Stuart Papers belonging to His Majesty the King preserved at Windsor Castle. Vol. VI, 158.

⁴⁹ Cardinal Alberoni's Scheme for reducing the Turkish Empire to the obedience of Christian Princes: and for a Partition of the Conquests. London 1736, 37.

⁵⁰ N. G. Svoronos, Le Commerce de Salonique au XVIII-e siècle. Paris 1956, 160; Idem, Salonique et Cavalla (1686—1792). Paris 1951, 23.

⁵¹ C. Wood. Op. cit., 114—135.

британската трговска размена на ова подрачје.⁵² Тоа особено се одразило во зголемување на британската трговија, на британскиот извоз, на британскиот поморски сообраќај со солунското и со другите пристаништа.⁵³ Се установуваат и британски посредници во трговијата, се прави обид и за установување на трговската куќа Абот — (Abott),⁵⁴ Тоа доведува и до растеж на трговските операции, за што се говори и во еден официјален извештај на Левантинската компанија за времето од 1784 до 1790 година.⁵⁵

Иако британскиот конзулат во Солун се наоѓал под прерогативите на Левантинската компанија имал задача да ги регулира трговските работи, истиот не се одклопува од следенето на политичките настани во Македонија особено од 1797 година наатму. Во извештаите на овој конзулат, што ги испраќал тогашниот конзул Франсис Чернауд (Francis Charnaud), наоѓаме стојносни податоци за тогашната состојба на работите во Македонија, како и на сите европски настани кои нашле одраз во неа, а пред сè и на британскиот интерес за тие политички раздвижувања.⁵⁶

Настојувањата на Британците за запознавање со приликите и состојбата во Македонија продолжиле и во XVIII век. Тоа го забележуваме од објавената продукција на патописи. Во еден патопис од 1745 година со општиот преглед на Отоманската империја даден е и осврт за положбата во Македонија.⁵⁷ Таков третман е даден и во патописот на Ричард Покоче (Richard Pococke) од истата година.⁵⁸ Осврт за општата положба и посебно за македонските градови (Scopia; Salonichi) наоѓаме во патописот на Ј. Карвер (J. Carver) од 1779 година.⁵⁹ Најинтересни сведоштва наоѓаме во Мемоарите на Барон де Тот (Baron de Tott), во превод од француски, а издадени во Лондон во 1785 година. Во нив, покрај истакнува на положбата, се говори и за карактерот на Македонците (— Macedonians) и за нивната тогашна состојба.⁶⁰

Третманот на Македонија наоѓа простор и во некои историографски и географски трудови, што биле објавени во Британија во XVIII век. Така, во студијата на Салмон (Salmon) за модерната историја од

⁵² N. G. Svoronos, *Le Commerce*, 166—167.

⁵³ N. G. Svoronos, *Le Commerce*, 167—168; 218—220; M. Lascaris, *Salonique a la fin du XVIII-e siècle*. Athènes 1939, 43—45, 59—51.

⁵⁴ N. G. Svoronos, *Salonique et Cavalla*, 133.

⁵⁵ Orders of the Levant Company. General Court of the Levant Company, 1775. (Public Record Office-Board of Trade 6/73. Turkey Trade 1784—1790), 15.

⁵⁶ Британски документи за историјата на македонскиот народ. Том I (1977—1839). (Редакција: Христо Андонов-Полјански). Скопје 1968, 3—13.

⁵⁷ A Collection of Voyages and Travels. London 1745, vol. I, 505.

⁵⁸ R. Pococke, A Description of the East and some other Countries. Part. 2. Observations on the Islands of the Archipelago, Asia Minor, Thrace, Greece, and other parts of Europe. London 1745, 148—151.

⁵⁹ J. Carver, The New Universal Traveller. Containing a full and distinct Account of all Empires, Kingdoms and States in the known World. London 1779, 170—171 (II. Macedonia).

⁶⁰ Baron de Tott, Memoirs of Baron de Tott containing the State of the Turkish Empire and the Crimea, during the late War with Russia. London 1785, 156—159 (Vol. II. Part the Third-Macedonians).

1744—1745 година во прегледот за Отоманската империја се прави општен осврт и на Македонија (Macedon--Macedon.a). Освен тоа, посебно се изнесува опис на Македонија како провинција во состав на оваа Империја.⁶¹ Интересни податоци изнесени се и во Општата географија од Џон Паине (John Payne), објавена во 1791 година. Во деветтата секција на книгите изложен е преглед на географските одлики на Македонија. (Sect. IX. Of Macedonia).⁶² Овие географски одлики во картографски вид биле претставени и во објавени карти во Британија. Во нив Македонија е претставена во рамките на Отоманската империја или на европска Турција. Од овие карти особено се карактеристични издадените во: 1700,⁶³ 1710,⁶⁴ 1725,⁶⁵ 1783,⁶⁶ 1788,⁶⁷ 1789,⁶⁸ 1790,⁶⁹ и од, 1795 година.⁷⁰

V.

ВО XIX ВЕК Велика Британија го зголемува до големи размери својот интерес и своето влијание за работите на Блискиот Исток, Отоманската империја, а во тој склоп и за Македонија. Тоа резултирало со нејзиниот стопански капиталистички растеж и од политичкото издигнување на Империјата. Зацврстувајќи го својот империјален развиток таа барала поле за политичка и економска инфилтрација. Такво поле таа нашла и во подрачјата на Отоманската империја. Тоа наоѓа посебен излез во тконстантинските чекори за обезбедување на позиции, пазари за стоките и ерес за суровините, потоа, за изнаоѓање на поповолни елементи за подобро и поцврсто обезбедување на своето место во овој дел на светот.

Во историјата на тој однос и на тоа внимание на Велика Британија разликуваме повеќе фази. Тие зависеле од конкретниот општествено-политички и општествено-економски развиток. Ова особено ес покажало карактеристично во британскиот однос по прашањето на Македонија. И во овој век Велика Британија, во соодносот на севкупниот конгломерат на своите односи на ова подрачје, и натаму настојувала како и на другите простори, да го зајакне својот интерес кон работите на Македонија. Посебна улога во ова имале британските дипломатски фактори. Меѓутоа, сè до 1825 година, кога солунскиот конзулат преминува под Форез офис, овој однос има испитувачки и ограничен ка-

⁶¹ Salmon, Modern History or, the present State of all Nations. London 1744—1745. Vol. I, 555 (Ch. VII. Treats of the provinces of Macedonia and Albania).

⁶² Ch. Perry, A View of the Levant, Particularly of Constantinople Syria, Egypt and Greece. London 1743, 2—54.

⁶³ X. Андонов-Полјански, Македонија во карти, 352—353. Британски документи I, VIII—IX.

⁶⁴ Ibidem, 353.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Ibid., 355.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ Ibidem.

рактер. За вистинско следење на настаните во Македонија и за конкретен интерес на Британија во нејзините работи, може да се говори дури од 1835 година, кога на чело на овој конзулат застапува квалификуван британски претставник,⁷¹ Дотогаш, можеме да согледаме неколку етапи во бележењето на британскиот интерес кон Македонија: Тој интерес стриктно зависел од развитокот на источното прашање.

Значаен интерес Велика Британија пројавува во времен на Наполеоновите војни. Посебна загриженост била пројавена во времето кога Балканот станал привлечна точка во амбициозната завојувачка политика на Наполеона. Британските политички фактори очекувале можност од француската опасност за западните граници на Отоманската империја. Тоа претставувало директна загрозеност на британските позиции на овој терен и можело да има реперкусии од поширок домен. Затоа Британија настојувала да го елиминира до можна мера француското влијание, а од друга страна, се стремела подетално да ги испита загрозените подрачја. Поради тоа, во јануари 1804 година британската влада го назначила Џон Мориер (John Morier) за генерален конзул во Албанија, Мореја и на соседните територии на Отоманската империја, Тој бил опитен дипломатски претставник и покомуникативен во стекнувањето на позиции отколку службениците на Левантиската компанија. Во инструкциите што ги добил од британската влада се гледа дека јурисдикцијата на овој конзул зафаќала и домен од Румелија, во која се вклучувала и Македонија, покрај постоењето на солунскиот конзулат.⁷² Од неговата преписка се гледа дека тој успешно ја извршувал доверената мисија. Така, во неговите извештаи од Солун од 1805 година, се гледа заинтересаност за приликите во Македонија.⁷³ Меѓутоа, сè поголемото Наполеоново проширување барало преземање на нови британски иницијативи на балканските подрачја. За таа цел специјална доверлива мисија добил Вилијам Мартин Лик (William Martin Leake), познат британски политички и воен стручњак, археолог, филолог и истражувач. Неговата мисија имала за цел да се испита состојбата во Македонија, нејзината стратешка важност, комуникационите потенцијали, политичката раздвиженост и нејзиното културно наследство. Основните цели на неговата мисија се состоеле во испитување на европските делови на Отоманската империја, чиешто граници претставувале „an object of great importance“. Затоа, тој требало да добие: „general knowledge of the face of the country.“ Оваа своја мисија В. Лик ја одвивал во некои етапи: од февруари 1805 до февруари 1807 и од есента 1808 до крајот на 1809 година. За текот на оваа негова доверлива мисија, во која била опфатена и Македонија дознаваме повеќе подробности од неговите извештаи. Во нив се изнесуваат географските и стра-

⁷¹ Report from the select Committee (of House of Commons) on Consular Establishment together with the Minutes of evidence and Appendix. — Account and Papers. Vol. VI (1835), 330; Британски документи I, VIII—IX.

⁷² X. Андонов-Полјански, Мисијата на Вилем Мартин Лик во Македонија. — Годишен зборник 21 (1969), 53—54.

⁷³ Британски документи I, 26—28.

тегиските пунктови на западните и јужните делови на Македонија. Освен тоа, тој се задржува и на политичките прилики на овој терен. Од овие извештаи произлегува настојувањето на В. Лик да ги прикаже поавтентично тогашните специфичности и особености на Македонија, за што во Британија се стекнало соодветно внимание.⁷⁴

Придонесот на В. М. Лик бил мошне голем за натамошното континуирано следење на настаните во Македонија од страна на британските политички фактори. Тој интерес добива нови содржини по 1835 година, кога на чело на британскиот конзулат застанува Чарлз Блант (Charles Blunt), кој повеќе децении ја зазема оваа должност. Тој станува опитен британски познавач и стручњак за македонските работи. Сè до 1851 година јурисдикцијата на овој конзулат ја покрива цела Македонија. Иако овој конзул грижливо и верзирано ја следел ситуацијата во Македонија, тој постојано инсистирал да се отворат нови конзулати во Македонија. Посебно тој се заложувал за отворање на конзулат во Битола (односно — Monastir, како што тогаш го викале овој град). Неговото инсистирање било прифатено од британската влада, за што наоѓаме потврда во едно писмо на Виконт Палмерстон (Viscount Palmerston) од 28 октомври 1851 година. Во него се подвлекува следново: „... мошне е важно за заштитата на британските интереси да има конзул во Битола.“⁷⁵ Важноста за отворањето на нов британски конзулат во Битола потекнувала и отаму што за неговото отворање била запознаена и кралицата Викторија, (Queen Victoria), кое се потврдува од едно писмо на Виконт Палмерстон до Стратфорд Кенинг од 23 октомври истата година.⁷⁶ Конзуларната јурисдикција на овој конзулат кој започнува да работи во 1851 се однесувала до придружните области а се проширивала сè до Босна.⁷⁷ Меѓутоа, во 1854 година се наметнува потребата за отворање на нов британски конзулат и тоа во вид на вице-конзулат во Скопје. Тоа се образложува со истакнување на трговското и политичкото значење на овој македонски центар.⁷⁸

Со тоа најважните македонски центри биле опфатени во британската дипломатска јурисдикција. Овој статус не се променил во текот на целиот XIX, ниту во првите децении на XX век.

Британските дипломатски фактори во Македонија, согласно на должноста што ја заземале и прерогативите, што ги имале, претставувале вистински амбасадори на интересите и политиката на својата земја. Ова го констатираме во нивните многубројни и детални извештаи. Ако свртиме бегол поглед кон тие нивни извештаи возможно е нај-

⁷⁴ Британски документи I 27—56; X. Андонов-Полјански, Мисијата, 56—66. Хр. Андонов-Полјански, Еден извештај за трговијата на Солун и Солунско во 1835. — Гласник XII/2 (1968), 215—233; Истиот, Кон историјата на трговијата на Битола и Битолско во 1856. — Гласник XVI/3 (1972), 203—219.

⁷⁵ Public Record Office. FO 78/867, Turkey. Salonica; The Foreign Office List London, 27.

⁷⁶ PRO-FO 195/360. Turkey, FO.

⁷⁷ PRO-FO 78/890. Turkey. Canning.

⁷⁸ PRO-FO 195/392. Turkey. Monastir.

автентично да ги утврдиме текот и димензијата на британскиот интерес и однос кон сите аспекти од економскиот, политичкиот и просветно-културниот развој на Македонија во XIX век.

Посебна интересност претставуваат извештаите за стпанските особености на Македонија во она време. Вниманието е свртено кон ширењето на британскиот интерес за македонското подрачје, што наоѓа израз во трговската размена и заемната трговска операција.⁷⁹

Видлив интерес во конзулската кореспонденција, како и во инструкциите на британската влада, е даден за движењето на политичките прилики во Македонија. Тој интерес можеме да го разгледуваме согласно на етапите во развојот на Источното прашање, односно до, во време и по Кримската војна. Во нив се следи растежот и вниманието на британската политика кон Македонија, потоа настојувањето да се проникне во сите разновидни аспекти од животот на народот, неговата тешка положба под феудално-апсолутичкото владеење на османските владетели, за узурпацијата на османските власти, потоа за видовите на народниот отпор. Посебно внимание обрнато на начините за стекнување на соодветни британски позиции на теренот, за заштита на британските поданици и на другите политички и останати интереси на ова подрачје.

Во извештаите наоѓаме повеќе подробности и за одразот на ситуацијата во Европа во Македонија, на приликите во соседните земји, на пропагандните на овие земји за зафаќање на позиции на македонски терен, за здравствената ситуација и по други разновидни и разнострани прашања.⁸⁰

Покрај дипломатската кореспонденција интересни сведоштва за британскиот интерес кон Македонија наоѓаме и во патописната литература. Во XIX век ова литература се разгранува до голем степен. Во овој век патувањата на Британците за Отоманската империја зачестиле. Оттука и продукцијата од овој жанр достигнала своевидно ниво. Во неа наоѓаме патописи кои исклучиво се однесуваат до општите при-

⁷⁹ A Statement of the number and Tonnage of Vessels belonging to each country, with the value of their cargoes, which arrived at and departed from the Port of Salonica in the year 1835. — Account and Papers 12 (1838, vol. XLVII, 371; 382; Convention of Commerce and Navigation between Her Majesty and the Sultan of the Ottoman Empire, signed at Balta Liman, near Constantinople, 16 August 1838 — Account and Papers 1839 (157), vol. L, 289; Correspondence respecting the operation of the commercial Treaty with Turkey of August 16, 1838. — Account and Papers 1841 (Sess. a. 341). Vol. VIII, 483; Account and Papers 1844 (532). Vol. LI, 197; Account and Papers (1840), 247. Vol. XLIV, 541; Account and Papers 15 (1844). Vol. XLVI, 779—780; Account and Papers 26—33. (1854/55—1875). Vols LV—LXXVII; Хр. Андонов-Полјански, Еден извештај за трговијата на Солун и Солунско во 1835. — Гласник XII/2 (1968), 215—233, Истиот, Кон историјата на трговијата на Битола и Битолско во 1856. — Гласник XVI/3 (1972), 203—219.

⁸⁰ List of Foreign Office Records to 1878. Preserved in the Public Record Office. London 1929, 214—245, 258, 302, 314, 407—416, 416—517; Британски документи I, 81—148; Британски документи за историјата на македонскиот народ. Т. II (1840—1847). (Редакција: Х. Андонов-Полјански). Скопје 1977, 5—281; Х. Андонов-Полјански, Еден прашалник од 1860 година на населението во Битолскиот вилает. — Годишен зборник 26 (1974), 39—48.

лики во оваа Империја и во нив е засегната и ситуацијата во Македонија.⁸¹ Освен тоа, сè повеќе станува присутна појавата и на патписи кои стриктно се однесуваат до Македонија. Временски тие го опфаќаат периодот од почетокот на векот сè до Источната криза, 1875 година.

Во првите години на XIX век внимание предвизикал патописот на Хенри Холанд (Henry Holland,) објавен во 1815 година. Во него се опишани приликите во Македонија и е направен осврт на нејзината историја и знаменитостите.⁸² За уште поавтентично запознавање преведени се и познатите патописи на францускиот истражувач Ф. Пукивил (F. C. Pouqueville). Во втората книга на неговиот патопис, која е објавена во Лондон во 1820 година, даден е подробен опис на впечатоците од Македонија.⁸³ Ваков опис е изнесен и во еден патопис објавен истата година во Даблин.⁸⁴

За да се добие поадекватен увид за патописната продукција во другите земји и нивниот интерес кон Македонија, во 1834 година се објавува еден осврт на Кузинеровите (Cousinery) патувања во Македонија.⁸⁵ Но, најголемо внимание предвизикале афтобиографските белешки и писма на Хенри Аустен Лајард (Henry Austen Layard), истакнат британски дипломат и истражувач, кој ја посетил Македонија во 1839 и 1842 година. Неговите описи на впечатоците од Македонија се мошне пластични и вонредно значајни.⁸⁶ Поавтентични сведоштва тој изнесува во својот Дневник, кој е сочуван во ракопис. („Journal of a journey in the European Provinces of Turkey in the year 1842“).⁸⁷

Подробности за Македонија наоѓаме и во патописот на Ј. Ј. Бест (J. J. Best) од 1842 година.⁸⁸ Повеќе детали за сликовскиот изглед на македонските градови следиме во патописот на Едвард Лир (Edward Lear) од 1851 година.⁸⁹ потоа во патописот на Едмунд Спенсер (Edmund Spencer) од истата година,⁹⁰ и на Мери Аделаиде Волкер (Mary Ade-

⁸¹ X. Андонов-Полјански, Британска библиографија за Македонија, 88—92; 99—101; 128—131 (1803—1806, 1809, 1810, 1811, 1816, 820, 1829, 1830, 1831, 1837—1841, 1839, 1847, 1853, 1861, 1865, 1874).

⁸² X. Андонов-Полјански, Британска библиографија, 90 (H. Holland, Travels in the Jonian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, etc. during the years 1812 and 1813, London 1815, 331—332).

⁸³ F. C. Pouqueville, Travels in Epirus, Albanian, Macedonia and Thessaly. London 1820, 67, 79—84, 84—91 (Travels in Macedonia).

⁸⁴ Travels in Greece (Also in Albania and Southern Macedonia). Dublin 1820, 170.

⁸⁵ Cousinery's Travels in Macedonia. — The Foreign and Colonial Quarterly Review 13 (1834), 445—451.

⁸⁶ Henry A. Layard, Autobiography and Letters from His Childhood until His Appointment as H. M. Ambassador at Madrid. London 1903. Vol. I, 102—153; Vol. II, 112—150; H. Layard, The Condition of Turkey and Her Dependencies. London 1863, 80; H. Layard, Turkish Question. London 1854.

⁸⁷ British Library. Department of Manuscripts. — 38.940; 39.094 (H. A. Layard.)

⁸⁸ J. J. Best, Excursions in Albania; comprising a description of the wild boar, deer and woodcock shooting in that country; and a journey from thence to Thessalonica and Constantinople, and up the Danube to Pest. London 1842, 201—230.

⁸⁹ Edward Lear, Journals of a Landscape Painter in Albania, etc. London 1851 11—25, 30—41, 28—39, 52—53, 66—67, 69—70.

⁹⁰ Edmund Spencer, Travels in European Turkey in 1850, through Bosnia, Servia Bulgaria, Macedonia, Thrace, Albania and Epirus. London 1851, Vols. 1—2.

laide Walker) од 1864 година. Овој патопис целосно е посветен на Македонија. Прегледот на описите за положбата на народот, ситуацијата во градовите и оџртот за нивните знаменитости е даден мошне стандардно и вонредно интересно⁹¹ Таков впечаток се добива и од патописот на Муир Г. Мекензи (Muir G. Mackenzie) и на А. Р. Ирби (A. P. Irby), објавен во 1867 година,⁹² Овој патопис поради богатството на изложените содржини со право го предизвика вниманието на британската јавност.

Виден придонес во запознавањето и во проучувањето на Македонија даде и британската наука и публицистика. На посебен третман беше подложено местото на Македонија во развитокот на Источното прашање. Освен тоа, нејзиното минато и современата нејзина состојба го предизвикаа вниманието на британските испитувачи. Така, во еден преглед на британската и странската литература од 1824 година направен е осврт и на проучувањата за Македонија. При тоа, во предметното објаснување е речено следново: „Macedonia — a fertile province of Turkey in Europe, of which Salonica is the Capital.“⁹³

Голем придонес во научното проучување на Македонија во Велика Британија има споменатиот веќе Вилијам Мартин Лик (William Martin Leake). Во неговите трудови среќаваме достатно стојносен материјал за историјата, географијата, археологијата, нумизматиката, ракописното и другото богатство на Македонија.

Во обемната продуција на В. М. Лик спаѓаат неговите научни истражувања. Резултатите од тие истражувања тој најпрвин ги изложи во трудот: „Researches in Greece“ (London, 1814). Тука доминантно место заземаат неговите историски и филолошки испитувања на Балканот. Истражувањата во Македонија тој ги вметнува под „Illyrium“. Во нив тој дава свое толкување на македонската јазична проблематика. Во освртот врз историскиот развој прави преглед на средновековната историја, посебно задржувајќи се на историјата и потеклото на македонските градови. Како прилог кон трудот го приложува изворниот материјал: „Lexicon Tetraglosson“, со паралелни преводи на четири јазици. Тука се употребени речнички материјали од македонските дијалекти, при што преводот на англиски претставува прв обид на македонско-англиски, односно англиско-македонски речник.⁹⁴

Своите обемни истражувања В. М. Лик ги образложува и во својот четиритомен труд: „Travels in Northern Greece“ (London, 1835).

⁹¹ Mary Adelaide Walker, *Through Macedonia to the Albanian Lakes*. London 1864, 33—54, 55—82, 83—101, 102—124, 125—152, 153—165, 166—186, 187—199, 200—222.

⁹² Muir G. Mackenzie and A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey in Europe*. With a Preface by W. E. Gladstone. London 1867 (1877°). Vol. I, 54—64, 65—89, 90—101, 102—114, 115—127, 128—144.

⁹³ Robert Watt, *Bibliotheca Britannica or a General Index to British and Foreign Literature*. Vols. I—II; Authors Vols. III—IV; Subjects. Edinburgh—London 1824 („Macedonia—a fertile province of Turkey in Europe“).

⁹⁴ W. M. Leake, *Researches in Greece*. London 1814, 472 (X. Андонов-Полјански, Мисијата на В. М. Лик, 66—67).

Тука е даден аргументиран пресек од проблемите на античката историја и географија, потоа и од современите прашања на историјата, економијата, етнографијата, фолклорот и јазикот. Во првиот и третиот том изложен е мошне опстоен материјал за проблематика на Македонија.⁹⁵

В. М. Лик ги објави своите проучувања и од областа на античката географија и нумизматика, во кое достоинство место зазема античка Македонија.⁹⁶ Тој се занимавал и со проблемите на новата политичка историја. Во еден труд за Грчката револуција од 1821 година ја поставува на разгледување положбата во Македонија во тоа време.⁹⁷

Географските особености се проучуваат во Британија и во XIX век. Во еден прирачник од 1828 година наоѓаме осврт за местата на Македонија.⁹⁸ Во географскиот Индекс од 1864 година даден е преглед на географските одлики на античка и современа Македонија.⁹⁹

Во публикацијата, објавувани во Британија, а што го третираше Источното прашање, простор наоѓа и местото на Македонија. Особено тоа се актуализира во времето пред и по Кримската војна. Најголем број такви публикации се објавени во 1854 година, во нив Македонија се разгледува во склопот на општите појави во Отоманската империја.¹⁰⁰ Овој третман се задржува и во објавените публикации по Кримската војна. Но, сега веќе со мошне содржајни и подробно испитување на ресурсите во Македонија и врз нејзината политичка состојба. Од тој домен особено се забележителни истражувањата и резултатите на И. Л. Фарлеј (Y. L. Farley).¹⁰¹

Во дипломатската кореспонденција и во објавените публикации видно внимание се обрнува и на работата на црковните мисии во Македонија. Најповеќе простор е посветен на дејноста на британските и на американските протестантски мисии. Во мај—јуни 1826 година претставникот на „British and the Foreign Bible Society“ ја посетил Румелија, односно неколку македонски центри.¹⁰² Во периодот 1841—1851 британските дипломатски претставници прават опстојно разгледување за ширењето на протестанството.¹⁰³ Ова се повтара во 1864/1865 годин,¹⁰⁴ и 1869 година со конкретизирање на распространоста на мисионерството во одделни македонски краишта.¹⁰⁵

Во XIX век и картографското претставување на Македонија зема видни размери. Особеностите на Македонија покажуваат во

⁹⁵ W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*. Vol. I—IV. London 1835. (X. Андонов Полјански, Мисијата на В. М. Лик, 67—68).

⁹⁶ X. Андонов-Полјански, Мисијата на В. М. Лик, 69—70.

⁹⁷ *Ibidem*, 70—71.

⁹⁸ H. Cotton, *A Typographical Gazetteer, attempted by the Rev. H. Cotton*. Oxford 1828, 159.

⁹⁹ *Index Geographicus*. Edinburgh and London 1864, 362, 395, 521, 626.

¹⁰⁰ X. Андонов-Полјански, Британска библиографија, 84, 86, 129 (1854).

¹⁰¹ *Ibidem*, 121.

¹⁰² *British and Foreign Bible Society Proceeding of Mr. Barker in Roumelia. The Missionary Register for 1827* (London 1827), 429—431.

¹⁰³ X. Андонов-Полјански, Британска библиографија, 98.

¹⁰⁴ *Ibidem*, 114.

¹⁰⁵ *Ibidem*, 133—134.

рамките на Отоманската империја, на Европска Турција или одделно. Особено се карактеристични картите од 1801,¹⁰⁶ 1807,¹⁰⁷ 1811,¹⁰⁸ 1818,¹⁰⁹ 1843,¹¹⁰ 1846,¹¹¹ 1850,¹¹² 1853,¹¹³ 1856,¹¹⁴ 1859,¹¹⁵ и од 1860.¹¹⁶

VI.

КАРАКТЕРИСТИЧЕН ПЕРИОД во односот на Велика Британија кон Македонија и македонското прашање настанува во време на Источната криза (1875—1878). Тогаш Британија постојано се замешува во рамките на Источното прашање. Во истовреме Македонија поинжензивно влегува во сферата на британската политика на интереси.

Овој комплекс сестрано се разработува во британската историографија и публицистика. Особено опстојно и синтетизирано, во склопот на повеќе разновидни аспекти, овој проблем го разгледува А. Ј. П. Тејлор (A. J. P. Taylor) во својата ценета студија: „The Struggle for Mastery in Europe, 1848—1918“ (Oxford, 1954).¹¹⁷

Би сакале да обрнеме внимание, на некои моменти за начинот на влегувањето на Македонија во сферата на британската политика и за зголемување на заинтересираноста кај останатите британски фактори. Пред сè, за оваа проблематика, како дел од комплексното Источно прашање, богат материјал ни дава официјалната објавена и необјавена британска дипломатска преписка, посебно извештаите на британските дипломатски претставници од Македонија. За целиот период на Источната криза (1875—1878) тие грижливо и прилежно го следеле одразот и реперкусиите на оваа криза во Македонија.¹¹⁸ Понагласен акцент се дава на британскиот став за настаните во Македонија, за револуционерното движење во 1876 година,¹¹⁹ за убиствата на конзулите во Солун,¹²⁰ и за текот и резултатите на Цариградската коференција од крајот на

¹⁰⁶ X. Андонов-Полјански, Македонија во карти, 356.

¹⁰⁷ Ibidem.

¹⁰⁸ Ibid., 357.

¹⁰⁹ Ibidem.

¹¹⁰ Ibid., 359.

¹¹¹ Ibidem.

¹¹² Ibid., 360.

¹¹³ Ibidem.

¹¹⁴ Ibid., 361.

¹¹⁵ Ibid., 362.

¹¹⁶ Ibidem.

¹¹⁷ A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe. 1848—1918* (A. Dž. P. Tejlor, *Porba za prevlast u Evropi, 1848—1918*, Sarajevo 1968, 226—230).

¹¹⁸ X. Андонов-Полјански, Британска библиографија, 116—117, 131—132.

¹¹⁹ X. Андонов-Полјански, Босанско-Херцеговачки устанак 1875 и 1876 године у извештајима британског конзула у Солуну и други прилози. — Годишен зборник 3 (1977), 67—69.

¹²⁰ *Assassination: the French and German Consuls at Salonica*. — *The Times* 8—20. V.; 6. VI, 1876; *Correspondence respecting the murder of the French and German Consuls at Salonica. Turkey* 4(1876), 1—73. — *Account and Papers* 43 (1876), vol. LXXXIII, 705—785.

1876 и почетокот на 1877 година, а и со потенцирање на донесеното решение за формирање на две автономни држави на Балканот, кои ги опфаќале Македонија и Бугарија.¹²¹

Во првите години на Источната криза во Британија се зголемува продукцијата на публицистички дела по Источното прашање. При тоа би ги споменале работите на Едвард Фриман (Edward Freeman,¹²² Л. Фарлеј (L. Farley,¹²³ на Лорд Фицморис (Lord Fitzmaurice,¹²⁴ и на Г. Потер (G. Potter) и Г. Ховел (G. Howell.¹²⁵ Од не помал интерес се и издањата на: „The Eastern Question Association“, чии автори биле најдобрите британски познавачи на Источното прашање.¹²⁶ Меѓутоа, најголемо внимание предизвикале становиштата на тогашните водечки британски политички групации на либералите и на конзервативците на чие чело стоеле; Вилијам Е. Гледстон (William E. Gladstone) и Бенџамин Дизраели (Benjamin Disraeli (Lord Beaconsfield). Нивните говори и истражувања предизвикаа политичка диференцијација и разграничување во тогашниот британски политички живот. В. Гледстон испакнување со својата агитација во полза на словенските народи на Балканскиот Полуостров, кои полагале надеж во британското јавно мислење.¹²⁷ Наспроти на тоа, Б. Дизраели со својата протурска политика стоел на сосем поинакви позиции, раководејќи се од британските империјални интереси.¹²⁸ Поврзано со тоа сè актуализирал спорот и во диспутот помеѓу овие двајца истакнати британски политички фигури, а исто така тоа натаму се проширило и помеѓу В. Гледстон и Х. А. Лајард.¹²⁹ Овој актуелен политички диспут го предизвика вниманието не само на британската јавност, туку, со време и на британската историографија преку

¹²¹ Correspondence respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey, 1876—1877. — Turkey 2 (1877), 1—380. — Account and Papers 43 (1877), vol. XCI, 1—390.

¹²² X. Андонов-Полјански, Британска библиографија, 142.

¹²³ L. Farley, Turks and Christians. A Solution of the Eastern Question. London 1876, 253.

¹²⁴ Lord Fitzmaurice, Speech made of the House of Commons, July 31 1876 on Mr. Bruce's motion relating to the Eastern Question. London 1876, 22.

¹²⁵ G. Potter and G. Howell, Working Men and Eastern Question. — The Contemporary Review 28 (1876), 851—872.

¹²⁶ The Eastern Question Association. — Papers on the Eastern Question 1877.

¹²⁷ T. A. Basset, Gladstone's Speeches. Descriptive Index and Bibliography. London 1916, 6—90, 91—105; W. E. Gladstone, The Hellenic Factor in Eastern Problem. — The Contemporary Review 29 (1876), 1—27; W. E. Gladstone, The Slavonic Provinces of the Ottoman Empire. Address at Hawarden. London 1877, 16; W. E. Gladstone, Mr. Gladstone's Resolutions and Speech on the Eastern Question in the House of Commons, May 7 th 1877. London, Eastern Question Association 1877, 46; W. E. Gladstone, Midlothian Campaign. Political Speeches delivered in November and December 1879, and March and April 1880. Edinburgh 1880, 119—120.

¹²⁸ Lord Beaconsfield (Benjamin Disraeli), Speech at Aylesbury. London 1886, 23, R. Seyd (Ed.), After the Turtle: Thirty-one years' ministerial Policy as set forth at Lord Mayor's Day Banquets, from 1848 to 1878. London 1878, 98—120; G. C. Thompson, Public Opinion and Lord Beaconsfield (1875—1880). London 1886. Vol. I. 23—172, 193—440; Vol. II. 3—528.

¹²⁹ BM.-DMss 38.994—3838 (Layard Papers).

трудовете на: В. Н. Медликот (W. N. Medlicott),¹³⁰ Р. В. Ј. Ситон — Вотсон (R. J. W. J. Seton — Watson),¹³¹ Г. Т. Тревелиан (G. T. Trevelyan)¹³² и други. Еден од горештите прашања, како Гордиев јазол, стоело прашањето на Македонија.

Посебна разгорештеност по Источното прашање настанала во Велика Британија во време на Руско-турската војна од 1877/1878 година, по донесување на Сан-Стефанскиот мировен договор и во време и по Берлинскиот конгрес. Овие проблеми ја предизвикаа големата заинтересираност и активирање на британската дипломатија,¹³³ на британскиот Парламент,¹³⁴ на целокупната британска јавност. Со оваа актуелна проблематика одново се развигиле британските информативни средства и гласила. Со време и британската историографија обрна соодветно внимание, за што сведочат истражувањата на В. Н. Медликот.¹³⁵

Склучувањето на „Сан-Стефанскиот мировен договор“ предизвика соодветна возбуда во Велика Британија. Особено се развила таканаречена „неповолна“ агитација околу создавањето на „Голема Бугарија“. Неповолно се изјаснуваа не само конзервативците, туку и либералите, кои во време на „Бугарските колежи“ ја бранеа бугарската кауза. Посебна активност развил В. Гледстона, кој сметал дека европските делови на Отоманската империја треба да се разделат помеѓу балканските христијани, со примена на начелото: „Балканот на балканските, народи.“¹³⁵ Посебна активност покажала британската дипломатија веднаш по донесувањето на Сан-Стефанскиот договор. Се презеле дипломатски чекори за негово анулирање на Берлинскиот конгрес. Тоа особено се покажало во стипулацијата на членот 23, во кој се предвидуваше воведување на административна автономија за Македонија.¹³⁷

¹³⁰ W. N. Medlicott, W. E. Gladstone and the Turks.—History XIII (1928), 136—137.

¹³¹ R. W. J. Seton-Watson, Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. London 1935, 1—16, 16—50, 102—147, 431—459, 460—489.

¹³² G. T. Trevelyan, History of England. London 1948, 684.

¹³³ Further Correspondence respecting the Preliminary Treaty of Peace between Russia and Turkey. Signed at San Stefano 3rd March 1878. — Turkey No 27 (1878)) 1—10 — Account and Papers 38 (1878), vol LXXXIII, 267—270; Correspondence respecting the objections raised by Population inhabiting Turkish Provinces against the territorial changes proposed in the Preliminary Treaty, signed at San Stefano, 19th February 1878, 3rd March 1878. — Turkey 31 (1878), 1—351. — Account and Papers 38 (1878), vol. LXXXIII, 289—351; British and Foreign Papers 1877—1878. London 1885, vol. LXIX, 732, 862; Correspondence respecting Overtures for Peace. — Turkey No 2 (1878), 1—16. — Account and Papers 36 (1878), vol. LXXXI, 607—624; Turkey No 31 (1878), 1— . — Account and Papers 38 (1878), vol. LXXXIII, 387—389; Despatch from the Marquis of Salisbury inclosing a Copy of the Treaty signed at Berlin, July 13, 1878. — Turkey No 38 (1878), 1—31. — Account and Papers 38 (1878), vol LXXXIII, 353—385; Ibidem, 391—675.

¹³⁴ Hansard's Parliamentary Debates. (Third Series). vols. CCXL, CCXLI. 1878. London, 240, 241.

¹³⁵ W. N. Medlicott, The Congress of Berlin and After. A diplomatic history of the Near Eastern Settlement, 1878—1880. London 1938, 28—29, 36—136, 137—146.

¹³⁶ X. Андонов-Полјански, Сан-Стефанска Бугарија. Скопје 1968, 25.

¹³⁷ Ibidem, 36—37.

Британскиот интерес кон прашањето на Македонија добило нова димензија. Тоа покажува очевиден израз во британскиот официелен став на дипломатијата,¹³⁸ и на јавноста,¹³⁹ кон македонското Кресненско востание од 1878 и 1879 година.

Овој однос се продлабочува и проширува со нови аспекти од проблематиката на натамошниот развoтoк на Македонија. Тоа очевидно се покажува во заинтересираноста кон приликите во Македонија и тоа во времето сè до организационото оформување на македонското национално-ослободително движење (1893/1894). За следењето на овие настани посебно биле агилни британските дипломатски претставници во Македонија. Во нивните извештаи и овој пат следиме длабока заинтересираност да се регистрираат настаните, положбата и раздвиженоста на народот во Македонија.¹⁴⁰ Тој нивни интерес може да се разграничи и по други разновидни актуелни проблеми, кои тогаш ја засегнувале Македонија, а нашле соодветен израз во британската политика. Тоа сè пред сè, граничните прашања на Македонија, што настанале со промените на Берлинскиот договор,¹⁴¹ потоа, натамошното административно уредување на Македонија,¹⁴² востаничкото движење и создавањето на „Привремената влада на Македонија,¹⁴³ проблемот на австриската политика кон Македонија,¹⁴⁴ политиката и пропагандите на балканските држави на македонски терен,¹⁴⁵ и ставот по прашањето на Балканската федерација.¹⁴⁶ Не помал интерес предизвикале стопанските раздвижувања

¹³⁸ Further Correspondence respecting the Affairs of Turkey. — Turkey No 54 (1878), 1—303. — Account and Papers 38 (1878—79), vol. LXXII, 299—605.

¹³⁹ X. Андонов-Полјански, Британска библиографија, 155—156.

¹⁴⁰ PRO.-FO 195/1276. Turkey. FO; 1880; Fo 78/3134. Turkey. Salonica; Fo 78/4287. Turkey. Salonica; (1890); FO 78/4663. Bulgaria (1895); FO 32/618. Greece (1890) FO 424/136. 1881—1884 (Correspondence respecting Macedonia. Confidential (5212) Printed for the use of the Foreign Office. March 1886 (London 1886); WO (War Office), 106/10. Turkey (1884—1891).

¹⁴¹ PRO.-FO 195/1255. Turkey. Salonica (1879); 195/1338. FO (1881); 195/1341. FO (1881); Fo 78/3079. Turkey (1180); 78/3136. Turkey. (Salonica (1880); Fo 296/3333. Greece. (1880).

¹⁴² X. Андонов-Полјански, Британска библиографија, 163—164, 176—177; PRO.-FO 195/1272. FO. 1880. FO 78/2134. Turkey. Salonica 1880; 78/3135; Fo 195/1322. Turkey. Salonica 1880; Fo 78/4624. Turkey. Constantinople. 1896; 195/4625; Fo 78/4639. Turkey. Salonica. 1895; 78/4640; FO 105/109. Servia. Belgrade 1895.

¹⁴³ BM DMss. Layard Papers. Vol. ыXXXIX. Add. 39. 019, 83—85; Vol. XC. Add. 39020, 258—259; Vol. XLII. Add. 39.022, 345; 348—350; Vol. XCIII. Add. 39.023. 26—27; PRO.-FO 78/3135. Turkey. Salonica 1880; X. Андонов-Полјански, Британска библиографија, 172—173.

¹⁴⁴ PRO.-FO 195/1216. 1217. Turkey. FO; 1879, 195/1342. Turkey. FO 1881.

¹⁴⁵ PRO.-FO 294/10. Turkey. Constantinople 1879; Fo 78/3134; 3136. Turkey. Salopica 1880; Fo 32/563. Greece. Athens 1885; Fo 78/4346. Turkey. Constantinople 1891; Fo 287/20. Austria 1891; Fo 105/95. Servia. Belgrade; Fo 105/100. 1893; Fo 32/647. Greece. Athens 1893; 32/668. 1895; Fo 195/1861. Turkey. Constantinople 1895.

¹⁴⁶ PRO.-FO 105/58, 90. Servia. Belgrade 1886; Fo 32/599. Greece. Athens 1888.

во Македонија и раширувањето на британските стопански интереси.¹⁴⁷ Кон тоа се придружува и британската заинтересираност за градбата на македонските железници и на останатите македонски потенцијали.¹⁴⁸

Освен, британската офоцијална страна за работите на Македонија по Берлинскиот конгрес и натаму се заинтересирала британската јавност. Тоа го гледаме по следењето на врвешот на настаните во Македонија од страна на британскиот печат,¹⁴⁹ и од развиената печатна дејност од обласга на публицистичката по третманот на Источното прашање,¹⁵⁰ посебно, на македонското прашање,¹⁵¹ и по сведоштвата за нејзината состојба изразени во неколку патописни трудови.¹⁵² Туку спаѓа и широкиот спектар на картографското преставување на Македонија во објавените карти.¹⁵³

VII.

АКТУАЛИЗИРАЊЕТО на македонското прашање во Велика Британија добива поголемо внимание преку акцијата што ја презел В. Е. Гледстон во 1897 година на презентирање на неговото решение.

Низ втората половина на XIX век В. Е. Гледстон пројавувал живо интересирање за Македонија. Посебен ангажман тој презел, како што нагласивме во претходното излагање во време на Источната криза Би сакале уште еднаш да го повлечеме неговото становиште по прашањето на Сан-Стефанскиот договор. За ова се послужуваме со искажувањето на Франсис С. Стевенсон (Francis S. Stevenson), кој ја земал должоста: „Chairman of the Council of the Byron Society“ и во предговорот кон брошувата под наслов: „The Macedonian Question“ (Лондон 1902) напишал: „It is known also that Mr. Gladstone was not favourable to the wholesale annexation of Macedonia to Bulgaria contemplated by the San Stefano Treaty . . .“¹⁵⁴ Овој интерес на В. Гледстон го

¹⁴⁷ Annual Statement of the Trade of the United Kingdom with Foreign Countries and British Possessions for the year 1893. — Account and Papers vol. LXXXIV. London 1894, 12—13; X. Андонов-Полјански, Економските аспекти во односите на империјалистичките држави кон Македонија и македонското националноослободително движење од крајот на XIX и почетокот на XX век. — Гласник XVII/2 (1973), 17—27.

¹⁴⁸ X. Андонов-Полјански, Избор од британската дипломатска кореспонденција за историјата на железниците во Македонија (1871—1896). — Гласник XIX/1 (1975) 171—196.

¹⁴⁹ X. Андонов-Полјански, Британска библиографија, 164—165.

¹⁵⁰ Ibid., 166, 177—179.

¹⁵¹ J. G. Bouchier, Confederation of the Balkan States. — The Fortnightly Review. Vol. I, n. s. (1881), 365—377; A. Hulme—Beaman, The Macedonian Question. — The Fortnightly Review. Vol. XLIX. n. s. (1891), 427—438.

¹⁵² V. Chirol, Twixt Greek and Turke: or Jottings during a Journey through Thessaly, Macedonia and Epirus in the Autumn of 1880. Edinburgh 1881, 49—68; 69—89, 90—105; G. C. J. Minchin, The Growth of Freedom in the Balkan Peninsula. London 1886 136—137, 138—150, 336—337.

¹⁵³ X. Андонов-Полјански, Македонија во карти, 364M374.

¹⁵⁴ The Macedonian Question. With an Introduction by F. S. Stevenson, M. P. London, The Byron Society 1902, 9—10.

следиме и по Берлинскиот конгрес, како во официјалната дипломатска кореспонденција,¹⁵⁵ така и во неговата приватна преписка.¹⁵⁶ Така во еден говор, што го одржал помеѓу ноември 1879 и април 1880 година тој изјавил: „Macedonia is, as you see, traversed by brigand“.^{156a}

Мотивите за повторното ангажирање на В. Е. Гледстон околу македонското прашање се повеќекратни. Пред сè, тој по повлекувањето од политичкиот живот не престанал да се интересира за балканските проблеми. Во тој контекст и настаните во Македонија, потоа, различните гледишта за решавање на македонското прашање, го возбудувале големиот либерал и при крајот на 1896 и во почетокот на 1897 година го навеле да го искаже својот поглед кон тоа за времето актуелно прашање. Интересно е да се нагласи дека со таа проблематика се занимавал и „The Byron Society“, кое, според „Times“ бил „... actively engaged in disseminating appeals in Greece and Bulgaria to help the cause of the Macedonians...“.¹⁵⁷ Оттука, сèкако и потекнала иницијативата да го даде своето мислење за ова прашање корифејот на политичката мислење и еклатантниот познавач на балканските проблеми. На овој повик В. Е. Гледстон се одзвал на 19 јануари 1897 година. Во почетокот на своето писмо тој ја констатира очајната положба под отоманското владеење, за да го прецизира решението на проблемот со следново: „Next to the Ottoman Government nothing can be more, deplorable and blameworthy than jealousies between Greek and Slav, and plans by the States already existing for appropriating other territory. Why not Macedonia for Macedonians as well Bulgaria for Bulgarians and Servia for Servians? And if they are all small and weak, let them bind themselves together for defence, so that they may not be devoured by others either great or small, Which would probably be the effect of their quarrelling among themselves.“¹⁵⁸

Ова вредносно становиште на В. Е. Гледстон за решавање на македонското прашање наишло и предизвикало силно внимание сред британската и европската јавност. Британскиот печат ги бележел реакциите на заинтересираните за македонскиот проблем. Британските либерали презеле извесни чекори за реализирање на поставената солуција на македонскиот проблем. Тие формирале и комитет, кој имал задача да го разработува Гледстоновото становиште. Во литературата по Источното и македонското прашање започнува да се акцентира и да се пледира за применување на Гледстоновиот предлог. Гледстоновото становиште го поздравиле македонските средини. Лозинката на В. Глед-

¹⁵⁵ PRO.-FO 78/3098, 3627, 3645, 4661 (Turkey. Constantinople 1880—1895; FO 195/1515, 1802. Turkey. Salonica 1885, 1893.

¹⁵⁶ BM. — Gladstone Papers Vols. CCCLXXX—CCCCXII; R. W. Seton-Watson, The Southern Slav Question and Habsburg Monarchy. London 1911 (Appendix XVII. The Correspondence of Bishop Strossmayer and Mr Gladstone, 414—444.

^{156a} W. E. Gladstone, Midlothian Campaign, Political Speeches delivered in November and December 1879 and March and April 1880. Edinburgh 1880, 119.

¹⁵⁷ Mr Gladstone and the Balkan Confederation. — The Times 6. II. 1897, 12.

¹⁵⁸ Macedonian Autonomy. Mr Gladstone and the Turk.-Daily News 15. VIII. 1903 8.

¹⁵⁹ X. Андонов-Полјански, Вилијам Гледстон за македонското прашање. — Историја V/2 (1969), 59—60.

стон „Македонија на Македонците“ станува борбена девиза во македонската ослободителна борба.¹⁶⁰ Токму заради тоа и била изразена македонската признателност. Непосредно по смртта на В. Е. Гледстон еден македонски весник на 10 мај 1898 година напишал: „Гледстон е првиот државник во Европа што кажа дека најдоброто решение на македонското прашање може да стане преку давање на Македонија е полна политичка автономија. И тоа мислење денеска е прифатено од целокупниот благороден свет.“¹⁶⁰ Пиетет и почит спрема Гледстона изградила и македонската револуционерна Организација. Во телеграмата до неговата сопруга се вели: „Дозволете ни и нам, синовите на христијанска Македонија, да се присоединиме кон општата тага на сите оние народи, историјата на кои од потомство на потомство ќе го предава името на големиот покојник Вилијам Едвард Гледстон, заштитник на потиснатите, борец за слободата на човештвото.“¹⁶¹ Ова признание го подвлекува Џон Морли (J. Morley), Гледстоновиот биограф, со зборовите: „Од Романија, Македонија, Норвешка, Данска, се искажува почит „за големиот спомен на Гледстон, еден од славата на човештвото.“ (From Roumania, Macedonia, Norway, Denmark tributes came to the great memory of Gladstone, one of the glories of Mankind“)¹⁶²

Гледстоновото становиште по македонското прашање одново се актуализира во време на 1903 година, во засилениот развој на македонското ослободително движење.

VIII.

ВО XIX ВЕК Британците покажуваат интерес и кон културните особености и вредности на Македонија. Тој нивен интерес можеме да го согледаме низ призмата на неколку аспекти од развитокот на културата.

Покрај фрагментаните соопштенија во британската патописна и друга литература од претходните векови за археолошките знаменитости во овој век британскиот интерес добива адекватно образложен вид. Во првата половина од овој век го регистрираме научниот потход кон овие вредности. Првите основи на ова ново толкување ги поставил В. М. Лик. Како што забележавме во претходното излагање преченка на овие вредности тој даде во своите ценетни студии. За време на изведувањето на својата мисија тој собирал и примероци на: бисти, вази, нумизматички материјали и ракописи. Од Македонија пренел: биста на Есхин, на старогрчки поет (секако Хомер), извесен број ракописи и огромна колекција на нумизматички материјали. Овие материјали ги предал на Британскиот музеј и на други музеј во Британија.¹⁶³

¹⁶⁰ Ibidem, 60.

¹⁶¹ Ibidem.

¹⁶² J. Morley, The Life of William, Ewart Gladstone. London 1903. Vol. III, 532—533.

¹⁶³ X. Андонов-Полјански, Мисијата на В. М. Лик, 70—71.

Во британската патописна литература од првата половина на XIX век забележуваме повеќе соопштенија и описи за археолошките знаменитости и вредности на Македонија. Истиот интерес го констатираме и во литературата од втората половина на овој век.¹⁶⁴ Исто така и во извештаите на британските конзуларни претстаници во Македонија се среќаваме со ваков интерес, дури и со конкретни подробни известувања за археолошките пронајдоци во Македонија. (Саркофаг на Porius Cimbrus, 1837; бронзана статуетка Херкулес, 1861; римски саркофаг, 1878/1879).¹⁶⁵

Во XIX век во Британија се пројавува интерес и за македонските фолклорни и етнолошки особености. Во патописната литература бежележме повеќе подробности за народниот живот, за обичаите за народната поезија.¹⁶⁶ Со развојот на британската етнолошка и фолклористичка наука пораснува интересот за особеностите на Македонија. Во еден осврт од 1845 година наоѓаме осврт за народните песни посветени на Крале Марко. Во студијата на Карл Енгел (Carl Engel) од 1879 год. се прави преглед и на македонската народна поезија. Во студијата В. Р. Морфил (W. R. Morfill) од 1883 год. се разгледува собирачката дејност на Стефан Верковиќ.¹⁶⁷

Видно внимание Британците обрнуваат кон животот и дејноста на македонските преродбеници: Димитрија и Константин Миладинови. Најпрвин би сакале да ја споменеме заинтересираноста на британскиот конзул во Битола Џ. Ј. Калверт (Ch. J. Calwert) и на амбасадорот во Цариград Хенри Булвер (Henry Bulwer) за судбината на Браќата Миладиновци. Во нивните извештаи се следи нивната загриженост околу затворањето на Браќата Миладиновци од страна на турските власти. При тоа, се изнесуваат податоци за нивната преродбеничка дејност посебно за собирањето на македонски народни песни. Нивната дејност се карактеризира како придонес „... за унапредување на просветата меѓу своите сонародници ...“¹⁶⁸

Освен ова внимание на британските дипломати кон делото на Браќата Миладиновци, забележавме дека наскоро по излегувањето на нивната збирка на македонски народни песни (Загреб, 1861) Британскиот музеј ја добил оваа збирка и ја внесува во фондовите на својата богата библиотека, со што се придонесло за запознавање на британската научна и друга јавност со македонското народно творештво.¹⁶⁹ Тоа може да се утврди и од фактот дека В. Р. Морфил во својата студија: „Slavonic Literature“ (London, 1883) посветува посебно поглавје на Браќата Миладиновци („The Brothers Miladinov“) како собирачи на народни песни

¹⁶⁴ X. Андонов-Полјански, Знаменитости на Македонија во британската археолошка литература, 40.

¹⁶⁵ Ibidem, 40—42.

¹⁶⁶ X. Андонов-Полјански, Особености на Македонија, 233—234.

¹⁶⁷ Ibidem, 234.

¹⁶⁸ X. Андонов-Полјански, Англиската дипломатија за затворањето на Димитрија Миладинов. — Соовременост XII/1 (1962), 15 (Macedonian Review VI/1 (1976)

¹⁶⁹ X. Андонов-Полјански, Makedonica-Miscellanea. — Историја XIV/1 (1978), 149.

и изнесува примери од нивната збирка.¹⁷⁰ Повеќе прилози од нивната збирка се користеле во обработката на проблеми од областа на етнологијата и фолклорот.

Во XIX век направени се обиди за внесување на некои мотиви од Македонија во англиската литература. Најпрвин тоа го забележуваме во поезијата кај Џорџ Ноел Гордон Бајрон. Пред сè, интересно е да се спомене дека за време на својот престој во Албанија Бајрон се сретнал со В. М. Лик во 1809 година. Ова го нагласуваме заради тоа што тој му бил на Бајрона главен информатор за ситуацијата во европскиот дел во Турција. Ова го набљудуваме како од белешките на Бајрон кон „Чајлд Харолд“, така и од неговите посебни додатоци, а и од неговата преписка.¹⁷¹ Сето тоа наоѓа одраз во неговата поезија. На прво место Бајрон зема мотиви од античка Македонија:

„Macedonia sends forth her invincible race,
For a time they abandon the case and the chase.“¹⁷²

Во својата прекрасна поема „Чајлд Харолд“ меѓу другите ги воспел и подвизите на Македонците:

„The crimson-scarfered men of Macedon;
The Delhi with his cap of terron on . . . “
(Canto the Second.-Childe Harold's
Pilgrimage).¹⁷³

Во англиската литература од втората положина на XIX век наоѓаме некои мотиви од Македонија. Така, во збирката химни („Hymns“) од С. Ј. Стен (S. J. Stone) ја наоѓаме химната на мисионерите во Македонија, посветена на Македонија под наслов: „Through Midnight gloom from Macedonia.“¹⁷⁴

Културниот развој на Македонија станува внимание и во британските историографски трудови. Така, познатиот истражувач и научник Артур Ј. Еванс (Arthur J. Ewans), во својата студија за: „The Slavs and European Civilisation“ (Лондон 1878) го третира и прашањето на богомилството.¹⁷⁵ Освен тоа, тој од 1885 година натаму неколку пати ја посетува Македонија и при тоа собира ценети материјали,¹⁷⁶ кои му послужиле во изработката на неговите забележителни трудови.

¹⁷⁰ W. R. Morfill, Slavonic Literature. London 1883, 125—127, 129, 144.

¹⁷¹ X. Андонов-Полјански, Мисијата на В. М. Лик, 60—61.

¹⁷² К. Стефанов, Байрон, поетът на свободата и на мировата скърб. —Годишник на Софийския Университет XXVI/(1930), 6, 35—36, 37, 40.115.

¹⁷³ Childe Harold's Pilgrimage. Canto the Second. (The Poetical Work of Lord Byron. London 1876, 22.

¹⁷⁴ S. J. Stone, Hymns. London 1871, 79.

¹⁷⁵ A. J. Evans, The Slavs and European Civilisation. London 1878, 21.

¹⁷⁶ PRO.-FO 207/3. Fo, 1885; Fo 195/1630. Fo 1889; A. J. Evans, Antiquarian Researches in Illyricum. 1885. London 1885, 578.

Внимание кон македонската средновековна книжевност се обрнува во лекциите на М. Гастер (M. Gaster), кои ги одржал во Оксфорд (Pchester Lectures) пролетта 1886 година. Тие лекции биле одржани со цел да се истакне важноста на словенската книжевност во Европа. Разработени се проблемите за потеклото на словенската литература и придонесот на Кирил и Методи, потоа за развитокот на старословенската и црковно-словенската книжевност, на богомилската книжнина и за значењето на легендите за Александар Велики.¹⁷⁷

Во XIX век и во Македонија се правеле обиди за запознавање со богатиот британски просветно-културен развој.

Од дваесеттите години натаму во Македонија започнува да се воведува образовниот метод Јозеф Ланкастер (Joseph Lancaster) и на А. Бел (A. Bell), со што се придонесува за усовршување на школството.¹⁷⁸

Во овој век започнува да се шири англискиот јазик во Македонија и тоа најпрвин преку завршените ученици и студенти во „Robert College“ и преку протестанските мисионери.

Во ова време В. Шекспир стекнал најголемо влијание.¹⁷⁹ Неговите дела ги наоѓаме во Библиотеката на солунската гимназија, која е формирана 1880/1881 година.¹⁸⁰ Во истовреме, истакнатите Македонци се обрнуваат и до богатото творештво на англиската литература. Некои од нив прават обиди да преведуваат некои дела од англиските автори. Така, Митрополитот скопски Теодосиј во 1898 год. се појавува со својот превод на „Загубениот рај“ од Џон Милтон. Истиот, подоцна (1910 год.) го преведува и „Придобиеениот рај“^{180a}

IX.

Во XX ВЕК односот на Велика Британија кон Македонија и кон македонските работи добива нови широчини и содржини. Тоа се должи на отвореноста на Македонија кон светот, поради развитокот на македонското национално-ослободително движење и на македонското прашање. Од тој феномен резултира и афирмираноста на Македонија во меѓународни размери. Затоа, овој однос на Британија станува богато разновиден и разностран.

Во оваа епоха на империализмот Велика Британија ги преплетува своите интереси во Отоманската империја со другите сили. Затоа

¹⁷⁷ M. Gaster, Pchester Lectures on Greeko-Slavonic Literature and its Relation to the Folk-Lore of Europe during the Middle Ages. London 1887, 17—43, 45—74, 89—108, 125, 236.

¹⁷⁸ P. Кантаршиев, Македонското преродбено училиште. Скопје 1965, 38—40.

¹⁷⁹ K. Стефанов, Op. cit., 6.

¹⁸⁰ Г. Ст. Кандиларов, Български гимназии и основни училища в Солун. София 1930, 18, 53.

^{180a} M. Арнаудов, Веркович и „Веда Словена“. София 1968, 245—246 (Соопштение на Гане Тодоровски); С. С. Бопчев, Бившия Скопски Митрополит Теодосиј. — Летопис на БАН IX (1925), 57—62; Славко Димевски, Митрополитот Скопски Теодосиј. Скопје 1965, 183.

и нејзиниот империјалистички интерес не ослабнува во поглед на македонските работи, туку добива нови зафати. Тоа, особено го согледуваме во проширениот интерес на нејзините дипломатски претставници по добро и постудиозно да ги проучат и испитаат настаните во Македонија и појавата на македонското национално-ослободително движење. Во опстојната дипломатска кореспонденција од првите години на овој век го констатираме неизмерното богатство на извештаи, во кои до најситни детали е разработена македонската проблематика. Посебен акцент во нив е даден на револуционерното движење. Се успева да се согледаат и неговите вистински цели: да го упати македонскиот народ во борбата за национално и социјално ослободување. Особено од 1900—1901 и 1902 година во извештаите наоѓаме правилно согледување за вистинската определеност на Внатрешната македонска револуционерна организација да го канализира патот кон самобитното и самостојното македонско ослободително движење.¹⁸¹

Ваков содржаен потход наоѓаме и во тогашната британска патописна, мемоарска и друга литература, макар што, во одделни примери од оваа литература се среќаваме и со поинакво толкување, кое зависи од политичката определеност на авторот, или пак од симпатиите кон одделните балкански пропаганди.¹⁸²

Во комплексот на британскиот интерес кон македонското национално-ослободително движење спаѓаат и некои обиди за ангажирање на британски субвенции за финансирање на покупката на оружје во Велика Британија од 1896 година натаму, за потребите на македонската револуционерна организација.¹⁸³

Виден интерес британската дипломатија и јавност пројавувала кон протагонистите на македонското национално-ослободително движење. На прво место кон првенецот на ова движење: Гоце Делчев. По големи подробности наоѓаме во извештаите за неговата смрт, при што се определува неговата величина и значење. Интересно е дека веднаш по убиството на Гоце Делчев на 4 мај 1903 год. британскиот генерален конзул во Солун известува на следниот ден.¹⁸⁴ Следните дни следува подробен извештај за целиот настан на убиството.¹⁸⁵ Најголемо внимание обрнува и британскиот печат. Највпечатлив пиетет изразува Џон Магдоналд (John Macdonald), кој во „Daily News“ на 1 јуни 1903 година напишал дека „Делчев беше многу години душата на револуцијата во Македонија . . . беше идол на десетини илјади македонски селани.“¹⁸⁶

¹⁸¹ PRO.-FO 78/5057—5148. Turkey. Salonica 1900—1901; Fo 105/126—138, Bulgaria. 1900—1901.

¹⁸² X. Андонов-Полјански, Британска библиографија, 202—204.

¹⁸³ X. Андонов-Полјански, Неколку соопштенија од 1896 година за изворите на финансирањето и вооружувањето во македонското националноослободително движење. — Годишен зборник 26 (1974), 49—55.

¹⁸⁴ Гоце Делчев. Документација. Печат. Летопис. Хронологија. Изреки. Библиографија. (Редакција: X. Андонов-Полјански). Т. IV. Скопје 1972, 20.

¹⁸⁵ Ibidem, 22.

¹⁸⁶ Ibid., 37 (H. Andonov-Poljanski, Goce Delčev. His Life and Times. Skopje 1973)

Најголем простор односот на Велика Британија кон Македонија зазема во време на Илинденското востание. Македонското востание неподнесливата османска тиранија и како стремеж по пат на револуција да се реализират вековните идеали за слободен национален развиток беше дочекано со голема заинтересираност од британската дипломатија и со изрази на симпатии и солидарност од страна на британската јавност.

Текот на самото востание британската влада го следела со најголем интерес и внимание. Британските дипломатски претставници во Македонија добиле специјални инструкции востанието да го следат од најситни потенкости и да ја известуваат владата. Тоа било спроведено во дело. Претставниците испратиле опстојни извештаи, и тои дури и секј дневно. Тоа е еден масовен фонд на стојносни материјали, преку кои се разгледува целокупната историја на ова востание. Ова го констатираме во опширната необјавена и објавена кореспонденција.¹⁸⁷

Се поголемиот развој на македонското Илинденско востание го окупира сè повеќе и вниманието на британскиот Парламент. Обата дома на Парламентот му посветиле внимание на овој настан. Во седницата на Долниот дом од 10 август се развила дебата за настаните во Македонија. Либералниот пратеник Џејмс Брајс (James Bryce) во почетокот на дебатата ја изнел тешката положба во Македонија, што настанала со востанието и апелирал до владата да се заинтересира за положбата во таа земја. По него говорел премиерот А. Балфур (A. Balfour) кој од своја конзервативна гледна точка ги изразил причините за несносната состојба во Македонија. Тој, при тоа изјавил дека „... билансот на криминалитетот лежи прилично повеќе кај револуционерните чети, одколку кај турските војски“. Ја истакнал, потоа, подготвеноста на владата за „воведување на елементарните принципи“ на редот и мирот.¹⁸⁸

Состојбата во Македонија се разгледувала и во Горниот дом на Парламентот, на 13 август. На неколкуте прашања поставени за време на дебатата одговорил маркизот Ленсдаун, секретар за надворешни работи, кој се движел во рамките на дебатата на А. Балфур во Долниот дом.¹⁸⁹

Балфуровата изјава за „билансот на криминалитетот“ наишла на негодување во редовите на британската јавност. Во Долниот дом на 14 август повторно се покренала дебата. Каузата на Македонија ја заштитувал либералниот пратеник О'Конор. Тој нагласено подвлечол дека „симпатиите на оваа земја се со угнетените, а не со угнетувачите.“ О'Конор исто така нагласил дека „народите на Европа јасно виѓаваат дека треба да се ослободи народот во Македонија.“ Него го поддржал

¹⁸⁷ PRO.-FO 195/2156—2157. Turkey 1093; F 78/5263—5299. Turkey 1903; Further Correspondence respecting the Affairs of South-Eastern Europe. Turkey No 1—4 (1904). London 1904.

¹⁸⁸ The Parliamentary Debates. (Fourth Series. Vol. CXXVII. 1903. London, 695 697.

¹⁸⁹ Ibidem, 112—1123.

Брајс и повторно ја истакнал тешката положба во Македонија. Во дебатата учествувал, и премиерот Балфур, кој се обидува да ги брани своите становишта.¹⁹⁰

Дебатите во британскиот Парламент имале силен одглас во цела Британија и надвор од неа. Тоа придонело одново да се актуализира македонското прашање. Особено активен бил британскиот печат. Главните агенции и весници испратиле во Македонија свои специјални кореспонденти и известувачи. Со своите извештаи од Македонија особено исклучително се истакнале врвните британски новинари: Џон Макдоналд („Daily News“) А. Хејлс А. G. Hales („Daily News“, воен дописник и учесник во востанието), Џејмс Баучер (James Bourchier „Times“), А. Хамилтон (A. Hamilton) Агенција „Reuter“ Р. Вион, (R. Wyon) „Daily Mail“, Х. Н. Брејлсфорд (H. Brailsford, „Manchester Guardian“) и многу други.

Овие дописници придонеле мошне многу за расветлување на ситуацијата во Македонија за време и по востанието. Според својата политичка определеност весниците различно ги толкувале настаните во Македонија. Но, во огромниот број написи ја забележуваме промакедонската нота.¹⁹¹

Нагласеноста на македонските работи во печатот ја раздвижила и британската дипломатија. Моментот се сметал за сериозен. Сепак, британската влада тогаш работела за принципот на „рамнотежата“ и за зачувување на „хармонијата“ во европскиот концерт. Но, притисокот на јавноста ја принудиле владата да преземе соодветни чекори. На 29 септември маркизот Ленсдаун му испратил на својот амбасадор во Виена сер Ф. Планкет инструкции за потребата од некои „поефикасни мерки за подобрување на сегашната положба во земјата. „Се предлагала следнава алтернатива: да се назначи еден христијански гувернер или муслимански, потпомогнат од европски советници. Натаму, се предлагало да се назначат европски воени лица за реорганизација на жандармеријата. Овие инструкции на маркизот Ленсдаун послужиле како основа за донесување реформен програм за Македонија од страна на Русија и Австро-Унгарија на 2 октомври 1903 година.¹⁹²

Најголем одзив Илинденското востание имало среде британската јавност. На чело на движењето на јавноста стоел „Балканскиот комитет“ (The Balkan Committee), кој бил основан во 1903 година. Во овој комитет влегувале истакнати британски општествени и културни личности. Својот однос кон Македонија овој Комитет го одредил во апелот наречен: „Our Duty to Macedonia.“ Во него се изложени етапите во развитокот на македонското прашање и е нагласена улогата на Британија за негово правилно решавање. Освен тоа, покрај овој Апел Комитетот развил широка активност за популаризирање интересот за Македонија

¹⁹⁰ Ibid., 1312—1326; X. Андоновски (X. Андонов-Полјански), Дебата у британском Парламенту о Илинденском устанку. — НИИ 29. X. 1963, 12.

¹⁹¹ The Times august — october 1903; The Daily News august—october 1903;

¹⁹² X. Г. Андоновски-Полјански, Ситуацијата во Македонија по Илинденското востание и Мирциштерските реформи. — Годишен зборник, 24—25, 49—55.

во Британија.¹⁹³ Најголем ангажман бил преземен со организирање на митинзи во сите општествени средини на Британија. Најголем митинг бил одржан во Лондон на 17 август 1903 год. во салата Џемс Хол“. На митингот присуствувале видни претставници на британскиот политички и културен живот. Говореле истакнати претставници на политичките партии, на црквите, на културниот живот. Во донесената резолуција се барало Велика Британија да ги исполни обврските што ги зела со Берлинскиот договор и да се организира помошна акција за помош на настраданите од Востанието.¹⁹⁴

Лондонскиот митинг за Македонија претставувал само едно изразито истапување на британската јавност во полза на македонските работи. Овој митинг претставувал само почеток во раздвиженоста на авноста во полза на македонската кауза. Во оваа промакедонска дејност набљудуваме интересен феномен на покажана масовност во организирањето на собири посветени на Македонија. Според сочуваниите резолуции од овие собири, држани на разни нивоа и со разни политички определувања, можеме да заклучиме една импозантна бројка на јавни изразувања на солидарност и симпатии кон Македонците. На одржаните собири биле донесени следниве резолуции:

1. 1903 година:

- а. Месец септември: 143 резолуции;
- б. Месец октомври: 210 резолуции;
- в. Месец ноември: 81 резолуција;
- г. Месец декември: 61 резолуција;

2. 1904 година: 100 резолуции.

Овој импозантен број на резолуции потекнал од одржаниет митинзи ширум цела Велика Британија и тоа во сите општествени средини: политичките партии и здруженија; црквите и црковните здруженија, работничките сојузи и организации.

Во поднесените резолуции изнесени се важни политички становишта и барања за правилно решавање на македонското прашање. Во нив се обрнува протест против ѕверствата во Македонија; се бара ослободување на Македонија; се инсистира за назначување на гувернер за Македонија.¹⁹⁵

Како последица на ангажираната застапеност на британската јавност по македонските работи настанала и акцијата за собирање на помош за настраданото македонско население во време на востанието. Весниците започнале да печатат апели и отвориле потписка за Маке-

¹⁹³ Х. Андонов-Полјански, Одгласот на Илинденското востание во Америка и Европа. — Книга за Илинден. Скопје 1969, 263—265.

¹⁹⁴ Ibidem, 264—265.

¹⁹⁵ PRO.-FO 96/183. 1903—1904. Macedonia. Atrocities.

донците. До месец октомври 1903 година во цела Британија биле собрани околу 25000 фунти стерлинзи. Средствата ги собирал Балканскиот комитет, кој оформил помошна мисија: „The Macedonian Relief Committee“, за чиј претседател бил избран Хенри Брејлсфорд, а за секретар Т. Ф. Бакстон. Оваа мисија од октомври 1903 година и во следните шест месеци на востаничкиот терен на Македонија ја организирала и разделувала помошта. Кон мисијата се приклучувале повремено и други истакнати личности: Леди Брејлсфорд (Lady Brailsford) Леди Елеонора Томсон (Lady Eleonora Tomson), Мис Дарам (Miss Durham) Хенри Невинсон (Henry Newinon), мадам Кинг Луис (Madam King Louis) и други.¹⁹⁶

Оваа благородна и хуманитарна акција на британската помошна мисија придонесла во значителна мера да му се помогне на настрадаониот македонски народ во време на востанието.

Во текот и по Илинденското востание бројни Британци ја посетиле Македонија и по враќањето во Британија објавиле знатен број на патописни трудови и други публикации. Тие на разни начини ја опишувале состојбата во Македонија и толкувањата за решавање на македонското прашање. Освен тоа, во овие трудови среќаваме и литературни вредности (Х. Н. Брејлсфорд, Х. Невинсон, и други).¹⁹⁷

Илинденското востание придонесе да се зголеми вниманието и во англиската уметничка поезија. Според досегашните проучувања може да се утврди дека мотивот на македонската револуционерна борба, воопшто на Македонија, во 1903 година станал присутен во творештвото на двајца британски поети: Монтагју Ломакс (Montagu Lomax) и Џон Оксенхем (John Oxenham). Под наслов: „Macedonia, 1903 (An Appeal to Europe) М. Ломакс ја објавува песната во „Daily Chronicle“ на 26 септември 1903 година. Додека Оксенхем својата песна под наслов „Macedonia“ ја објавува во „Daily News“ на 29 септември истата година. И во обете песни се чувствува возбудата со настаните во Македонија и се прави обвинување кон Европа за тешката состојба. М. Ломакс анпишал:

„Of Liberty to Europe's broken faith
Appeals to set a bleeding people free
O craven Europe, whose all-puissant state.“¹⁹⁸

Оттука и се воскликнува повикот кон Британија:

„England, once named the Mistress of the Seas,
But now so caitiff grown, so worn and gray,
She fears to face the stern appeal of war?“¹⁹⁹

¹⁹⁶ Х. Андонов-Полјански, Одгласот., 266—267.

¹⁹⁷ Ibidem, 267—268. Истиот, Осврт на изворите и на литературата за односот на Европа кон Илинденското востание. — Годишен зборник 19 (1967), 218—223.

¹⁹⁸ За Македонците, Поетски одгласи за македонската илинденска борба. (Редакција: Х. Андонов-Полјански; Препеви: Гане Тодоровски). Скопје 1969, 104.

¹⁹⁹ Ibidem, 108.

Ј. Оксенхем е покатегоричен во обвинувањата:

„Dewils' work:

Dewils' work, my masters!

Britain, your hands are red:

You may close your heart, but you cannot shirk

This terrible fact: We kept the Turk.“²⁰⁰

Мотиви од Македонија наоѓаме и во некои прозни дела. Би го споменале романот на Џон Финемор (John Finnemore: „Fogay and Fight“ (London 1906), кој претставува интересно четиво за состојбата во Македонија.²⁰¹ Мотиви од состојбата во Македонија сретнуваме и во творбите на Хенри В. Невинсон (Henry W. Newinson), кои се објавени подоцна.²⁰²

X.

ПО МАКЕДОНСКОТО ВОСТАНИЕ од 1903 година во Велика Британија не спласнува интересот за македонските работи. Британската дипломатија и натаму е активна во следењето на македонското национално-ослободително движење, како и за односот на другите европски империјалистички сили кон спроведувањето на реформи во Македонија. Согласно на реформната програма од октомври 1903 година и Британија била задолжена да ја преземе реорганизацијата на жандармеријата во областа на Драма (источна Македонија). Во документацијата наоѓаме на опстоен материјал околу текот на оваа реорганизација. Освен тоа, Велика Британија со останатите империјалистички сили активно работи за донесување на нови реформи за Македонија. Се успева единствено да се донесат во 1905 год. финансиските реформи.²⁰⁴ Погolem ангажман британската дипломатија презема во 1907 и 1908 година. За време на средбата помеѓу кралот Едвард и рускиот цар Никола во Ревал на 9 и 10 јуни 1908 година „(Ревалска средба“) се донесува решение за давање автономија на Македонија.²⁰⁴ Меѓутоа, Младо турската револуција го спречува реализирањето на овој потфат. Но, и натаму британската дипломатија живо ги следи настаните во Македонија. Особено се следи политиката на балканските држави и нивните подготовки за војна. Во Балканските војни (1912/1913), кога Македонија е разделена на три дела помеѓу балканските држави настануваат из-

²⁰⁰ John Oxenham Macedonia. — The Daily News 29. September 1903, 6.

²⁰¹ Александрина, Нанова, Одроз Илинденског устанка у енглеској книжевности, путописној и периодичној штампи од 1903 до 1906 годинше. (Магистерски рад). Београд. Универзитет у Београду. Филолошки факултет 1976 (Ракопис), 82.

²⁰² Henry. W. Nevinson, Changes and Chances. London 1923, 346; More Changes, More Chances London 1925, 1—16; Last Changes. Las“ Chances. London 1928, 67—86; Fire of Life. London 1935, 141—154.

²⁰³ X. Андонов-Полјански, Британска библиографија, 234—236.

²⁰⁴ Ibidem, 236.

весни промени во британските односи кон работите на Македонија. Сепак и натаму новите прилики во Македонија го предизвикуваат интересот и вниманието на британските фактори.²⁰⁵

Во ова време и британскиот печат мошне опстојно пишувал за настаните во Македонија. Се изнесуваат низа подробности за приликите во Македонија и за текот на револуционерното движење. Печатот особено живо го следел спроведувањето на реформите на Младотурската револуција и нејзиниот одраз во Македонија, како и на Балканските војни.²⁰⁶

И јавното мислење во Велика Британија ги следи и настаните поврзани со Македонија. Тоа презема извесни акции во полза на македонската кауза.²⁰⁷

Во овој период во британската публицистика се објавуваат знатен број на трудови посветени на македонското прашање. Во нив се изразуваат повеќе концепции за негово решавање.²⁰⁸

Односот на Велика Британија кон Македонија и кон македонското прашање во време на Првата светска војна заземал повеќе специфичности. Новосоздадената ситуација барала нови форми во однесувањето. Британската влада не презела некои поизразити чекори да ја спречи поделбата на Македонија. Напротив, и таа влегувала во империјалистичката дипломатска игра околу махинациите за нови територијални разграничувања. Во дипломатската кореспонденција особено е присутна оваа појава во времето од 1915—1917 година.²⁰⁹

Посебен ангажман Велика Британија презела во време на подготовките и изведувањето на Солунскиот фронт. Современиот британски печат, особено од 1916, 1917 и 1918 година, опстојно ги регистрира сите операции изведувани на овој фронт, со нагласување на британските иницијативи.²¹⁰ Најдетални прегледи наоѓаме во спомените на современниците. Покрај воениот аспект во нив се третира и положбата во Македонија во време на војната, се опишуваат одделни битки на македонската земја, опстојно и студиозно се прикажуваат воените дејствија воопшто во целина, и одделно на британските единици.²¹¹

Во 1918 година повторно се актуализира македонското прашање. Врз новото дипломатско раздвигување влијаела и Вилсоновата мировна програма, каде што имаше и клаузули за Балканот и за меѓусебните односи на балканските народи. Оваа програма се рефлектирала и врз концепцијата на британската политика. Тоа предимно имало одраз во зајакнување на сојузничката офанзива на Балканот, кој според Лојд

²⁰⁵ X. Андонов-Полјански, Британска библиографија, 289—310.

²⁰⁶ Ibidem, 253—265, 272—274, 289—290.

²⁰⁷ PRO.-FO 371/148. Political. Turkey. 1906.

²⁰⁸ X. Андонов-Полјански, Британска библиографија, 265—269, 274—277, 283—284, 295—299.

²⁰⁹ PRO.-FO 371/2771—12.856. Political 1917—1928.

²¹⁰ X. Андонов-Полјански, Британска библиографија, 325—239.

²¹¹ Ibidem, 329—336.

Цорц, ги претставуваше споредните порти на Централна Европа.²¹² Со тоа Британија поотворено ја прецизирал својата политика. Во еден документ од 25 мај 1918 год. наведен е ставот на британската политика за да се „установи една автономна Македонија“, но, само како алтернатива. Било предвидено и ангажирање на меѓународна жандармерија за чување на редот, за елиминирање на надворешните пропаганди.²¹³ По сојузничката офанзива од септември 1918 год. оваа концепција добила реални основи да се спроведе во дело, но, таа се редигувала и модифицирала.²¹⁴ Овој став посебно дошол до израз на Париската мировна конференција од 1919 година. Пред оваа Конференција Велика Британија како империјалистичка сила, победничка, беше најзаинтересирана да ја прекрои картата на Европа согласно на своите капитални империјалистички интереси. Меѓутоа и сега се претплетуваа до голем степен спротивностите со другите сојузнички империјалистички партнери од блокот на Антантата. Тоа влијаеше и врз програмирањето на британската мировна програма. Во комплексот на таа програма стоеше и македонското прашање. Основните линии на оваа програма се усогласувале и со американската делегација, со која се разговарало официјално и неофицијално за територијалната делба на Балканот. Кон ова влијаеле и делегациите на балканските држави. Меѓутоа, и покрај сè, британската дипломатија во з.стапеноста на македонското прашање на Париската мировна конференција одела, сепак по однапред трасирани ставови да се гарантира статус кво, да се признае територијалната делба на Македонија и без создавање на нова државна творба на Балканот, за што беа изразени варијанти од британски извори. Тука влијаеле сојузничките односи на Британија со некои балкански држави, потоа за постигање на рамнотежа и за спротивставување на француското влијание на овој терен. Тие биле основните принципи на британската политика, кои ја упатувале да не се оди кон дефинитивно решение на македонското прашање, туку да создаде ситуација за да не се нарушат интересите и позициите на овој терен. Оваа тенденција на еластичност била прифатена во натамошното разгледување на македонското прашање на форумите на Конференцијата и тоа во комитетите и комисиите, за територијални прашања, за малцинствата, за размислата на населението и по низа други прашања. На тоа поле британската политика била активна, нејзиниот ангажман се сведува на донесување на солуција минимум како можен модус вивенди.²¹⁵

Освен ангажманот на британската дипломатија по македонското прашање повторно се активирало британското јавно мислење и се презеле извесни иницијативи непосредно пред и во време на одржувањето на Париската мировна конференција. Се појавиле некои акции на значајни установи и организации, како и на истакнати поединци за изна-

²¹² X. Андонов-Полјански, Велика Британија и македонското прашање на Париската мировна конференција во 1919 година. Скопје 1973, 17.

²¹³ Ibidem.

²¹⁴ Ibid., 18.

²¹⁵ Ibid., 36—58.

оѓање на модуси за разбирање на основните движечки линии на македонското прашање и за пледирање на предлози за негово решавање. Особено бил активен британскиот печат, чиешто пишување придонесло да се зголеми интересот и вниманието кај британската јавност. Таков интерес се создал и преку печатените публикации, во кои се предлагале различни солуции по македонското прашање. Многу интересно било истакнувањето на Ј. Боумен (J. Bowman), кој напишал дека на Париската конференција и „Македонците ја набљудуваат својата индина“, како и другите и тие гледале за остварување на својата национална идеја.²¹⁶ Кон ваква активност се заангажирале и истакнати британски личности. Тие изнесувале пред британските политички фактори предлози за решавање на македонското прашање. Особено активни биле: Лордот Актон, Лордот Брајс, Ноел Бакстон и Џејмс Баучер. Џејмс Баучер и порано беше заинтересиран за македонското прашање. Неговите становишта предизвикаа неслагање и диспут во Велика Британија, за што пишуваше Фелис Отти.²¹⁷ Меѓутоа, сега на Конференцијата тој на 26 февруари 1919 г. поднесува Меморандум за решение на македонското прашање, со барање за Македонија да се примени принципот на самоуправата, од што се разбирало воведување на автономна управа. И Баучер еволуира во своите становишта, прифаќајќи го Гледстоновиот принцип „Македонија на Македонците“, кој требало најприродно да се прифати. Идејата за автономна држава Баучер ја поткрепува со определување на нејзините природни географски граници. Меморандумот на Баучер го потпишале 25 видни британски, американски и француски општествени, научни и културни дејци. Со тоа Баучер добил меѓународна поддршка на својата идеја за решавање на македонското прашање.²¹⁸ Меѓутоа, во решавањето на македонското прашање биле замешани повеќе фактори и интереси, Тие евидентно се изразиле на Париската мировна конференција.

Овој однос на Велика Британија кон Македонија и кон македонското прашање не се променил ни во периодот помеѓу двете светски војни. Воопшто иницијативата се задржала во следење на настаните. Ова го следиме во дипломатската кореспонденција. За разлика од порано, кога Македонија беше опфатена со повеќе британски конзулати, сега единствено во Скопје работи конзулат, кај позачестено испраќа извештаи од 1929 година натаму. Инаку, британската дипломатија ги следи настаните во Македонија преку извештаите на своите дипломатски претставници во балканските престолнини. Во овие извештаи поентата е дадена врз политичкиот карактер на македонското движење со истакнување на сите групации и на сите политички бои. Поебно внимание е дадено на односите помеѓу балканските држави и проблемот на Ма-

²¹⁶ Ibid., 63.

²¹⁷ Фелис Отти, Џејмс Баучер, кореспондент на „Таймс“ на Балканите 1888—1920. Непубликувани документи за периода 1914—1915. — Проблеми на Българската историографија след Втората световна војна. Софија 1973, 474—488.

²¹⁸ X. Андонов-Полјански, Велика Британија, 65—67.

кедонија, на политичките и економските прилики и нивните реперкусии на македонски терен, потоа, за развојот на работничкото и на комунистичкото движење, а во врска со тоа и на односот на Коминтерната кон македонското прашање.²¹⁹

Во периодот помеѓу двете светски војни и британската јавност продолжи да ги следи настаните во Македонија. Податоци за ова наоѓаме во тогашниот британски печат, кој и натаму објавуваше написи за различни аспекти од приликите во трите дела на Македонија, а посебно за македонското прашање.²²⁰ Со такво внимние македонската проблематика се следи и од британската политичка публицистика,²²¹ а посебно патописците во нивните патиписни трудови. Би го издвоиле трудот на Ф. М. Вилсон (F. M. Wilson) под наслов: „Jugoslavian Macedonian“, со предговор од Г. П. Гуч (G. P. Gooch), а објавен во Лондон во 1930 год. Авторката патувала низ Вардарска Македонија во 1929 го. Во впечатоците ги изнесува тогашните прилики и положбата на народот кој се определувал за „Macedonians“. Авторката заклучува дека Македонија била: „land with future.“²²²

XI.

ДО ПЕРИОДОТ на Втората светска војна привлекува внимание и културниот аспект во односите на Велика Британија кон Македонија. Во ова време е забележан заемен интерес за културните вредности.

Во објавените трудови во Велика Британија посветени на Македонија во првите децении на XX век наоѓаме ценет материјал за британскиот интерес кон знаменитостите на Македонија. За фолклорот на Македонија особено се значјни истражувањата на Г. Ф. Абот (G. F. Abbot).²²³ Слично значење имаат и спомените на Х. Н. Брејлсфорд, кој говори за селскиот живот во Македонија.²²⁴ Интересни забележувања од етнолошки карактер изнесува во својот патопис Е. М. Дарам (E. M. Durham).²²⁵ Додека Ален Апвард (Allen Upward²) покрај за селскиот живот изнесува важни податоци и за македонскиот јазик (Македонски — „Macedonian“).²²⁶

Кај овие, а и кај другите автори, наоѓаме и ценети податоци за археолошките знаменитости на Македонија. Меѓутоа, најголем интерес за овие знаменитости биле пројавени во време на Првата светска војна.

²¹⁹ PRO-FO 13.708 — 24.842 (Political. (1929—1940).

²²⁰ X. Андонов-Полјански, Британска библиографија, 352—356, 358—359, 347—372, 367—372, 382—383, 393—394.

²²¹ Ibidem 343—348; 349—352, 353—354, 355—356, 360—362, 372—381, 386—303, 394—397.

²²² F. M. Wilson, Yugoslavian Macedonia. With foreword by G. P. Gooch. London, The Woman's Internantional League 1930, 10.

²²³ X. Андонов-Полјански, Мотиви од Македонија во „Златна гранка“ од Цемс Порц Фрејзер. — Годишен зборник 3 (29)/1977, 37—38.

²²⁴ X. Андонов-Полјански, Особености, 237.

²²⁵ Ibidem, 237.

²²⁶ Allen Upward, The East end of Europe. London 1908, 204—205.

Дел од британските војски на фронтот во Македонија направиле обид да изведат и неколку археолошки истражувања. За ова пишувал „Times“ во 1918 и 1919 година. Резултатите од тие истражувања ги објавиле Е. А. Гарднер а (E. A. Gardner) и С. Касон (S. Casson).²²⁷ Освен тоа, интересно е да се спомене дека војниците се занимале и со други интересности, што ги наоѓале на македонски терен и за нив правеле истражувања. Некои од нив објавувале и песни посветени на Македонија.²²⁸ Во 1915 година познатиот британски научник Џејмс Георг Фрејзер (James George Frazer) го објавува проширеното издание на своето значајно дело: „The Golden Bough“, и во него внесува примери и од Македонија.²²⁹

Во ова време и во Македонија се правеле обиди за натамошно запознавање со британските културни вредности. Интересно е да се забележи дека сред македонските луѓе и натаму се ширеле прикажувањата за делата В. Шекспир. Покрај, запознавањето со неговиот опус во училиштата, меѓу народот се прераскажувале сцени од неговите драми. Така, во Прилеп од 1907 година натаму кружеле слики на сцени од „Отело“ и прску нив се прераскажувало за Шекспировите јунаци, со оддалчување од оригиналниот текст.²³⁰ Во 1908 година македонскиот револуционер Тодор Лазаров, наоѓајќи се на заточение во Мала Азија, го превел Шекспириовиот „Венцијански трговец.“²³¹ Во претставите на првите македонски театарски групи се користел декорот како во театарот од времето на Шекспир, Исто така, првите македонски артисти го збогатувале своето театарско искуство играјќи улоги од ботатото драмско творештво на В. Шекспир.²³²

Не помал интерес постоел и за творештвото на Џ. Г. Бајрон. Преводи од неговото творештво, нарочно на „Чайлд Харолд“ направил македонскиот револуционер и публицист, Арсени Јовков, и тоа најпрвин во 1906 год, а потоа во 1919 год. Тој превел и други трудови од богатото творештво на Џ. Г. Бајрон.^{232а}

Интересот на Британија за културните вредности на Македонија добил нови содржини во периодот помеѓу двете светски војни. Вниманието за етнолошките и фолклорните особености и натаму било актуелно. Особено интерес привлечле македонските народни носии, народниот живот и обичаите, народните песни, обликувањето на македонската куќа, занаетичките и другите преработки, свадбените обичаи, народната медицина и друго.²³³

²²⁷ X. Андонов-Полјански, Знаменитости на Македонија, 42.

²²⁸ X. Андонов-Полјански, Британска библиографија, 337—338.

²²⁹ X. Андонов-Полјански, Мотиви од Македонија, 33—41.

²³⁰ X. Поленаковиќ, Шекспировиот „Отело“ во Прилеп во првите години на XX век. — Стремеж XIII/8 (1967), 39—44.

²³¹ Народна и Универзитетска библиотека „Климент Охридски“. Скопје — Ракописи 4.

²³² Вукосава Донева, За некои непознати активности на Чернодрински. (— В. Чернодрински, Собрани дела. Т. V. Скопје 1976, 159, 173).

^{232а} Лорд Байрон, Чайлд Харолд. (Преведе Арсени Јовков. Варна 1919. (Соопштение на Љ. Герасимов, за што изразуваме благодарност).

²³³ X. Андонов-Полјански, Особености на Македонија 238—239

Во ова време пораснува и интересот за археолошките богатства на Македонија. Големите археолошки наоди во Македонија (Требениште, Стоби, Хераклеја и други) го привлекле вниманието на британската археолошка наука. Најпрвин, сите археолошки откритија ги следи „Тајмс“, а потоа од 1925 година натаму британските археолози изведуваат ископувања во неколку македонски области. Од 1930 год. натаму се изнесуваат резултатите од работата на британската археолошка експедиција во Македонија. Тоа се студии за одделни локалитети, материјални култури по епохи и за одделни раритети и драгоцености. Забележително место заземаат откривањата на истакнатиот британски археолози: В. А. Хертли (W. A. Heurtley), С. Касон (S. Casson), Р. В. Хатчинсон (R. W. Hutchinson), А. М. Вудвард (A. M. Woodward), и многу други.²³⁴

И овој период картографското претставување на Македонија е забележително во британската картографска продукција.²³⁵

XII.

ИНТЕРЕСОТ на Велика Британија кон Македонија и во текот на Втората светска војна доби нови димензии. Народноослободителната борба на Македонија во склопот на југословенската Народна револуција се следеше со внимание од страна на британските политички и воени фактори. Тоа внимание чинеше само дел од општата британска политичка заинтересираност и застапеност за Балканот и за Југославија.

Во литературата и во прирачниците, што биле објавени во Британија непосредно по војната видно внимание било посветено на Македонија во периодот на војната. Би ги споменале трудовите на Елизабет Баркер (Elisabeth Barker) за Балканот специјално нејзината студија за Македонија, во кои е посветен значителен простор на овој период.²³⁶ Веродостојни податоци донесуваат и изданијата на мемоарите на оние Британци, кои биле поврзани со Народно-ослободителната борба на Југославија, а во тој склоп и со Македонија. (W. Churchill, F. Maclean, R. Capell, Fr. W. D. Deakin, и други).²³⁷

Со отворањето фондовите на британските архиви се здобија истражувачите со поавтентичен материјал за британската политика нејзиниот однос кон прашањето на Македонија. Дипломатскиот материјал дава можности да се следи континуирано британската политика и нејзината заинтересираност нарочно по испраќањето британска мисија

²³⁴ X. Андонов-Полјански, Знаменитости на Македонија, 42—47.

²³⁵ X. Андонов-Полјански, Британска библиографија, 284—285, 338—340, 402—403.

²³⁶ Elisabeth Barker, *Truce in the Balkans* (1954—46). London 1946; E. Barker, *Macedonia*. London 1950, 78—129.

²³⁷ X. Андонов-Полјански, Британска библиографија за Народноослободителното движење на Југославија со посебен осврт на Македонија. — Гласник VI/1—2 (1952) 273—274; Истиот, Прилог кон британската библиографија на Македонија. — Гласник XXI/1 (1977), 252—265.

и во редовите на македонските партизани.²³⁸ Тоа послужи да се направи анализа на британската политика кон Балканот, Југославија, а во тој склоп и кон Македонија. Значајна синтеза на таа политика најпрвин направи Левелин Вудвард (Llewellyn Woodward),²³⁹ а потоа Елизабет Баркер.²⁴⁰ Освен тоа, на оваа проблематика беа посветени седниците на округлата маса на британските и југословенските историчари во Лондон (1976) и во Купари (1978). Рефератите од тие собири ги уредија и објавија Филис Оти (Phyllis Auty) Ричард Клог (Richard Clogg),²⁴¹ а осврти направи Душан Бибер.²⁴²

Пособна заинтересираност Британците пројавиле и кон револуционерните промени и создавањето на Народна Република Македонија во рамките на Социјалистичка Југославија. Од дипломатската документација, што е дадена на користење заклучено со 1948 година, се следат настаните со внимание. Пособен интерес владее за развојот на македонското прашање во новосоздадената констелација.²⁴³ Ова го констатираме од бројните публицистички и други трудови посветени на балканската, југословенската и македонската проблематика.²⁴⁴

Особеностите на Македонија го привлекувале и натаму вниманието на британската етнолошка, фолклористичка и друга литература. Веќе во 1946 год. по повод на југословенската изложба во Лондон се подвлекуваат специфичностите на македонските народни носии.²⁴⁵ Се прави преглед и на македонски народни ора, на народните обичаи и на народната музика.²⁴⁶ И натаму со внимание се следат археолошките знаменитости на Македонија. Интерес се пројавува за одделни карактеристични пронајдоци од материјалната култура.²⁴⁷

Видно внимание за македонската историја и проблематика обрна британската историографија. Во рамките на проучувањето на историјата на Балканот и на Југославија, што се изведуваат на Универзитетите во Оксфорд, Кембриџ Лондон, Брадфорд и други, се изучуваат и поја-

²³⁸ PRO.-FO 371/29. 783—44. 395. Political (1941—1944).

²³⁹ Llewellyn Woodward, *British Foreign Policy in the Second World War*. Vol. III. London 1971, 314, 348; Michael Howard, *Grand Strategy*. Vol. IV. August 1942—September 1943. London 1972, 416.

²⁴⁰ Elisabeth Barker, *British Policy in South-East Europe in the Second World War*. London 1976 (E. Barker, *Britanska politika prema Jugoslovenoj Evropi u Drugom svetskom ratu*. Zagreb 1978, 17—257). Лидија Симовска, Британска политика на Балканот и македонското национално прашање во текот на Втората светска војна, — Исленички календар 1980. Скопје 1979, 174—176. Ст. Рачев, Англия и движењето на спротивата на Балканите (1940—1945) Софија 1978.

²⁴¹ Phyllis Auty and Richard Clogg (Ed.), *British Policy towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece*. London 1975 (Ph. Auty i R. Clogg, *Britanska politika prema pokretu otpora u Jugoslaviji i Grčkoj*. Zagreb 1978, 261—506).

²⁴² Dušan Biber, *Okrogli mizi jugoslovanskih in britanskih zgodovinarjev v Londonu 1976 in v Kuparih 1978 leta* — *Zgodovinski časopis* 1 (1979), 161—185 (Македонија, 175—176);

²⁴³ PRO. — FO 371/48.181—72. 194. Political (1945—1938).

²⁴⁴ X. Андонов-Полјански, Британска библиографија, 427—449.

²⁴⁵ X. Андонов-Полјански, Особености на Македонија, 239.

²⁴⁶ *Ibidem*.

²⁴⁷ X. Андонов-Полјански, Знаменитости на Македонија, 43.

вите од македонската историја. На некои од овие Универзитети одбрани се и докторски дисертации на македонска тема (Doro¹hy Goodman, *The Emergence of the Macedonian Problem and the Relations between the Balkan States and the Great Powers 1879—1903*. London 1953). Тие проблеми влегуваат и во стандардните изданија на Оксфордските и Кембриџките истории на античката, средновековната, модерна и нова историја.²⁴⁸ Видни британски историографи во своите стојносни трудови за источна Европа, Балканот и Југославија посветија внимание и на македонската историја. Некои од нив објавија и специјални студии посветени на Македонија. Тука спаѓаат: Ф. Оти (Ph. Auty) Даглас Дејкин (Douglas Dakin), Ф. Л. Едвардс (F. L. Edwards), Н. Г. Л. Хамонд (N. G. L. Hammond), М. Хепел (M. Heppell), В. А. Хертли (W. A. Heurtley), В. Н. Медликот (W. N. Medlicott), А. В. Палмер (A. W. Palmer), Хју Ситон Вотсон (Hugh Seton Watson), Фр. Бернард Синглетон (Fr. Bernard Singleton), А. Ј. П. Тејлор (A. J. P. Taylor), Х. Темперли (H. Temperley), Х. Р. Вилкинсон (H. R. Wilkinson), Х. М. Вудхаус (Ch. M. Woodhouse), и многу други.²⁴⁹

Своевидното богатство на македонската народна поезија и растежот на македонската уметничка поезија го предизвикаа вниманието на британските љубители на убавата реч. Убавите препеви на Ана Пенингтон (Anne Pennington) и на Андреју Харвеј (Andrew Harvey) на македонската народна поезија ја красат оксфордската книга: *Songs from Macedonia*“ (Oxford 1978).²⁵⁰

Во Британија се создаде група — ентузијастички преведувачи: на македонското литературно творештво: Граам В. Рејд (Graham W. Reid), Алан Макконел (Allan McConnell), Алекса Реинсфорд-Ѓузелова (Alexa Rainsford-Gjuzelova), Пеги Рејд (Peggy Reid), Андрју Харвеј, Анна Пенингтон и други). Меѓу нив би го издвоиле Граам Рејд, кој преведе врвни творби од македонската литература: Grigor Prličev, *The Sirdar* (with Peggy Reid, 1973), Kosta Ratsin, *White Dawns* (1974) Gane Todorovski *Poems* (заедно со Љ. Тодорова-Јанешлиевв. Тој учествува и во сооставување антологија на македонска поезија,²⁵¹ и се занимава со македонски литературни теми.²⁵²

Сè поголемиот динамичен растеж на современа Македонија беше придружен и со запознавање, проучување и користење вредностите на другите цивилизации. Видно место во таа дејност зазеде минатото, архивското и книжевното богатство на Британија.

²⁴⁸ X. Андонов-Полјански, Прилог кон британската библиографија, 264—265.

²⁴⁹ Ibidem, 251—265; Dimitrije Đorđević, *West-European and American Historiography on Macedonia*. — *Macedonian Review* 3 (1977), 281—294; Alexander Matkovski, *Western European and American Encyclopedias in Relation to Macedonian History*. — *Macedonian Review* 1 (1978), 72—79.

²⁵⁰ *Songs from Macedonia*. (Translated by Andrew Harvey, Anne Pennington). Oxford 1978.

²⁵¹ *Reading the Ashes. An Anthology of the Poetry of Modern Macedonia*. (Compiled and Edited by Milne Holton and Graham W. Reid). Pittsburgh 1977.

²⁵² Graham W. Reid, *Differences of Soil and Climate: Poetry in Macedonia*. — *Macedonian Review* II (1972), 230—235. (Истиот: *History of Macedonia*. Skopje 1979).

Минатото на Британија, а исто така и англискиот јазик и литература започнаа да се изучуваат на Скопскиот универзитет, веднаш по основањето на Филозофскиот факултет (1946). Од 1958 год. се започна со истражување во британските архиви и библиотеки на архивски и други изворни документи за историјата на Македонија. Од тие истражувања беше собран огромен документационен материјал, кој послужи за обработка на повеќе страници од минатото на Македонија и на британско-македонските односи. Во 1966 год. беше објавена „Британската библиографија на Македонија“ („British Bibliography on Macedonia“), со 4.224 единици;²⁵³ втор прилог: 1977, со 141 единица.²⁵⁴ Од 1968 година натаму започнува со објавување на британските документи за историјата на македонскиот народ (I том, 1968 (1797—1839); II том, 1977 (1840—1847); III том, во печат (1848—1856),²⁵⁵ со што се придонесе за студиозно изучување историјата на Македонија.

Голема дејност разви Катедрата за англиски јазик и литература на Филозофскиот (Филолошкиот) факултет на Универзитетот во Скопје. Од оваа Катедра излегоа голем број на студенти, кои придонесоа за усовршување на кадри англисти, — за потребите на образованието и за останатите просветни и научни дејности. Придонес кон тоа даде и — Школата за странски јазици (1954), од каде исто така се лиферуваа бројни кадри. На тој начин Скопје израснува во центар за англистика. Од таа средина се подготвуваат и научни кадри, кои на овој Факултет и надвор од него ги бранат своите магистерски и докторски тези. Овие тези се од областа на граматичките особености на англискиот и на македонскиот јазик,²⁵⁶ од областа на литературата: за споредбени македонско-англиски теми (Шекспир во Македонија,²⁵⁷ за одразот на Илинденското востание во англиската литература).²⁵⁸ Во Македонија непосредно по Ослободувањето се започна со превод и издавање на врвните дела од англиската литература. Преведен е голем фон на дела од англиската поезија и проза. Преведувачи главно се македонските поети: и писатели: Блаже Конески, Ацо Шопов, Георги Сталев, Богомил Гужел, Гане Тодоровски и многу други.

²⁵³ X. Андонов-Полјански, Британска библиографија за Македонија, Скопје Архив на Македонија 1966, 499'

²⁵⁴ X. Андонов-Полјански, Прилог кон британската библиографија Македонија. — Гласник XXI/1 (1977), 251—270.

²⁵⁵ Британски Документи за историјата на македонскиот народ. (Под редакцијата на X. Андонов-Полјански). Т. I. (1797—1839); Т. II (1840—1847). Скопје, Архив на Македонија 1968, 1977 (Т. III (1848—1856, во печат).

²⁵⁶ Олга Мишевска-Томиќ, Definiteness in English Macedonian and Serbocroatian (1971); Владимир Цветковски, Сложени именки во англискиот и во македонскиот јазик. Компаративна анализа. (1973); Велко Силјаноски, Констрактивна анализа на фонолошкиот систем во македонскиот и во англискиот јазик. (1976).

²⁵⁷ Иванка Ковилковска-Поповска, Шекспир во Македонија. Скопје, Филолошки факултет 1975, 433. Исто: Шекспир во Македонија, — Годишен зборник Филолошки факултет — 2 (1976), 225—234.

²⁵⁸ Александрина Нанова, Одроз Илинденског устанка у енглеској књижевности, путописној и периодичној штампи од 1903. до 1906 године. Београд Филолошки факултет 1976, 123.

Најомилен автор за превод е Вилијам Шекспир. Првиот превод од неговото богато творештво е; „Како што милувате“ (1949).²⁵⁹ По него следуваат; „Отело“ (1953),²⁶⁰ „Хамлет“ (1960, 1966),²⁶¹ Крупен потфат во издавачката дејност претставува издавањето во 1971 год. на 6 тома од најубавите дела на В. Шекспир (Отело; Венецијанскиот трговец; Хамлет; Ромео и Јулиета; Макбет; крал Лир).²⁶² Со преводот на овие достоинства на светската култура се овозможува подоброто запознавање на големото Шекспирово дело.²⁶³

Освен В. Шекспир се преведуваат и други британски автори. Тоа се: Даниел Дефо (1950),²⁶⁴ Џонатан Свифт (1950),²⁶⁵ Чарлс Дикенс (1953),²⁶⁶ Х. Ц. Велс (1953),²⁶⁷ Р. Киpling (1953),²⁶⁸ Џорџ Гордон Бајрон (1954, 1961),²⁶⁹ Џон Фенимор (1954),²⁷⁰ Роберт Браунинг (1957)²⁷¹ Вилијам Текери (1959)²⁷² Томас Дилен (1959),²⁷³ Валтер Скот (1959),²⁷⁴ Томас Х. Џонс (1960),²⁷⁵ Оскар Вајлд (1960),²⁷⁶ Бернард Шо (1961),²⁷⁷ Џејмс Џојс (1961),²⁷⁸ Џон Голсворди (1974),²⁷⁹ и други.²⁸⁰

Со оваа забележителна преведувачка дејност од богатата ризница на англиската литература се придонесе по содржајно да се запознаат македонските читатели со овие знаменити вредности. Тоа значеше и своевиден придонес кон развојот на македонската култура, воопшто на Македонија, која достоинствено се отвора кон светот.

ВО ОВОЈ ЕСЕЈ се обидовме да го проследиме интересот на Велика Британија кон Македонија и етапите во развојот и британско-македонските односи низ вековите.

Н.стојуваче со овој скрмен прилог да ги претставиме најзначајните забележителни пројави и резултати во заемните меѓусебни допири.

²⁵⁶ Македонска библиографија. Од Ослободувањето до крајот на 1949. Скопје 1951, 68.

²⁶⁰ Македонска библиографија за 1952—1953. Скопје 1962, 35.

²⁶¹ Македонска библиографија за 1960—1961. Скопје 1966, 97.

²⁶² Вилијам Шекспир, Избрани дела во 6 тома. Скопје 1971.

²⁶³ И. Ковиловска-Поповска, Шекспир во Македонија, 2—304.

²⁶⁴ Македонска библиографија за 1954 и 1955. Скопје 1962, 62.

²⁶⁵ Македонска библиографија за 1950 и 1951. Скопје 1962, 25.

²⁶⁶ Македонска библиографија за 1952—1953, 32 (Нови изданија: 1956, 1975).

²⁶⁷ Ibidem, 34.

²⁶⁸ Ibidem., 34.

²⁶⁹ Македонска библиографија за 1954 и 1955, 176. (Избор. Скопје 1961).

²⁷⁰ Ibidem, 63.

²⁷¹ Македонска библиографија за 1956—1957. Скопје 1964, 167.

²⁷² Македонска библиографија за 1958—1959. Скопје 1965, 91.

²⁷³ Македонска библиографија за 1960—1961. Скопје 1966.

²⁷⁴ Македонска библиографија за 1958—1959, 91.

²⁷⁵ Македонска библиографија за 1960—1961, 265.

²⁷⁶ Македонска библиографија за 1960—1961, 96. (Сликата на Доријан Греј. Скопје 1975).

²⁷⁷ Ibidem, 97.

²⁷⁸ Ibidem., 268. ⁰Ulis. I—II. Скопје 1977).

²⁷⁹ Македонска библиографија за 1974. Скопје 1977, 191.

²⁸⁰ Македонска библиографија: 1954—1960—1977.

Широкиот дијапазон на проблеми што биле карактеристични во пространата историја на овие односи биле поттикнати првенствено од местоположбата на Македонија, од нејзините особености и знаменитости.

Се надеваме дека разновидноста во споредбените британско-македонски односи, изложени вака сумарно, ќе даде поттик за уште попродлабочено, студиозно проучување на оваа интересна проблематика.

Hristo Andonov-Poljanski

GREAT BRITAIN AND MACEDONIA

Cultural-Historical Survey

To
ANNE PENNINGTON

IN this essay the author tried to follow the course of the British-Macedonian relations throughout the centuries. This contribution presents the most significant events and results in their mutual contacts.

The large diapason of problems which were specific in a long history of these relations emerged mainly by the position of Macedonia, its characteristics and landmarks.

The first sings of interest are deeply burried in the Middle Ages. But, the British interest on Macedonia acquires deeper context after Macedonia was conquered by the Ottoman Empire at the end of the 14th century. The Ottoman invasions became the object of interest to the official British statesmen and travel writers. Especially, in the 17th century the British interest in Macedonia took on a different turn. In this century the number of travels from Britain to Macedonia increased. Also in this century the Levant Company began to show interest in opening her own branch in Salonica, thus making it a centre for the whole of Macedonia. This was a time when Macedonia began to be marked in geographical maps published in Great Britain.

In the 18th century the interest of Great Britain on Macedonia increased. The aspirations of the Levant Company to establish its branch in Macedonia were realized in 1718, with establishing a British consulate in Salonica. The consulate was mainly concentrated on following the trands in the economic development Macedonia. This consulate was also interested in the political events of Macedonia. It continued the British endeavours in Macedonia, the evidence which can be found in the travel record. Macedonia was also included in the historical and geographical studies published in Britain in this century.

In the 19th century Great Britain strengthened its influence in Macedonia. This relation is divided into several phases, depending upon the socio-political and economic development of Macedonia. The British di-

plomats in Macedonia placed a significant role in spreading the British politics in Macedonia. In the diplomatic correspondence great attention was paid to the realisation of the instructions of the British government concerning the political events in Macedonia. Very interesting evidence concerning the relations between Britain and Macedonia was found in the travelogue literature. British journalism and science also contributed significantly to the study of Macedonia.

The Eastera Crisis (1875—78) inaugurated a very characteristic period in the British-Macedonian relations. At this time, Great Britain was constantly following the events in the Eastern Crisis and as a result of this, Macedonia became more intensely a part of Great Britain's political interests.

The Macedonian question in Great Britain became very much a part of the current affairs at that time, due to the action that W. E. Gladstone took in suggesting a solution for the problem.

The 19th century was also a time when the British showed interest in the cultural wealth of the Macedonian people. Their interest could be observed through a number of aspects in the cultural development.

In this century, efforts were also made for the British cultural wealth to be introduced in Macedonia.

In the 20th century the British-Macedonian relations gained new dimensions and became more significant. Numerous British diplomatic reports deal in great detail with Macedonian problem. The revolutionary Macedonian movement is particularly stressed and its real aim understood: the struggle for national and social freedom.

In this century the cultural aspects in the relations of Great Britain with Macedonia attracted a particular attention.

The diversity of the British-Macedonian relations given in a summary like this, will be a stimulus for a deeper, more thorough study of this interesting problem.